

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	1
'Aho	Monite, 12 Fepueli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 1/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Monite 12, Fepueli 2024
Taimi: 2.00 pm**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Fuakava 'a e 'Eiki Minisita Mo'ui – Hon. Dr Siale 'Akau'ola
Fika 03		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 04		Me'a 'a e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea
Fika 05		LAO FAKAANGAANGA:
	5.1	Lao Fakaangaanga Fika 16/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 1) ki he Konisitutone 'o Tonga 2023
	5.2	Lao Fakaangaanga Fika 17/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 1) ki he Fili Fale Alea 2023
	5.3	Lao Fakaangaanga Fika 18/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) 'o e Fakamaau'anga Lahi 2023
Fika 06		NGAAHI TU'UTU'UNI:
	6.1	Tu'utu'uni Fika 1/2024: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Ngaahi Kolo Matatahi) 2023
	6.2	Tu'utu'uni Fika 2/2024: Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki hono pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023
	6.3	Tu'utu'uni Fika 3/2024: Ngaahi Tu'utu'uni (Pule'i) (Fakatonutonu) 'o e Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2023

	6.4	Tu'utu'uni Fika 4/2024: Tu'utu'uni Lao ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023
Fika 07		LIPOOTI KOMITI:
	7.1	Fika 3/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 1) ki he Fakamo'oni 2023 [Lao Fika 9/2023]
	7.2	Fika 4/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Fakamo'oni 2023 [Lao Fika 10/2023] .
	7.3	Fika 1/2024: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Launga'i 'o e Fakafofonga Kakai Tongatapu 7 'e he 'Eiki Palemia
	7.4	Fika 1/2024: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila
Fika 08		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U & LIPOOTI 'ATITA & LIPOOTI 'A'AH:
	8.1	Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023
	8.2	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2022/2023
	8.3	Potungaue Toutai 2022/2023
	8.4	Potungaue Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika 2022/2023
	8.5	Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2022/2023 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	8.6	Potungaue Sitetisitika 'a Tonga 2021/2022
	8.7	Potungaue MEIDECC 2022/2023
	8.8	Ngaahi Lipooti 'Atita 'o e Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea & Ngaahi 'Ofisi Fakavahenga, Fepueli 2021 – Sanuali 2023 (Vahenga 1 ki he 17)
	8.9	'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023
	8.10	Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 14
	8.11	Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 16
Fika 09		KOMITI KAKATO:

Fika 10	10.1	Lipooti Komiti: Fika 3/2023: Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga fekau'aki mo e 'Atita 'o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/21 – 2021/22
Fika 11	11.1	Fokotu'u Faka-Fale Alea: Fika 3/2023: Ke Fokotu'u ha Komiti Fili ke fakahoko ha talatalanoa mo e kakai fekau'aki mo e fili fakalukufua 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai (Fakafofonga Tongatapu 4)
Fika 12	12.1 12.2 12.3 12.4	Ngaahi Fakamatala Fakata'u: 'Ofisi Palemia 2021/2022 (I hono fakatonutonu fika 2) Potungae Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022 (I hono fakatonutonu) Potungae MEIDECC 2021/2022 (I hono fakatonutonu) Potungae Tamate Afi mo e Me'afakafokifa 'a Tonga 2021/2022 (I hono fakatonutonu)
Fika 13		Ngaahi Me'a Makehe
Fika 14		Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	8
Lotu	8
Fakafuakava’i ‘Eiki Minisitā Mo’uí, Dr. Siale ‘Akau’ola	8
Ui ‘a e Falé	9
Poaki.....	9
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’ó	10
Popoaki fiekaungā mamahi ki he pekia Lord Fusitu’a.....	10
Fakalongolongo miniti ‘e taha faka’apa’apa ki he pekia	10
Tokanga ki he tukunga ‘i ai <i>TPL</i> koe’uhi ko e lahi matemate e ‘uhilá.....	11
Kole fakamolemole ki he kakai he fa’a palopalema ‘i he matemate e ‘uhila	12
Kole ke tukumai he <i>TPL</i> ha fakama’ala’ala ki he kakaí ‘amui ange fekau’aki mo e ngāue fakahoko ki he matemate ‘uhila	13
Tui ‘oku monuka kupu 7 Lao Fale Alea fekau’aki mo e mafai faitu’utu’uni ‘oku ma’u ‘e he tohi ‘ave takai.....	14
Tokanga ki he kupu 84 (f) (2) Tohi Tu’utu’uni Ngāue ‘a e Fale Alea	15
Tokanga ki he fuakava kau Fale Alea ke talangofua mo’oni ki he Tu’i & tohi tali ‘a e Kapineti ki he Tu’i.....	18
Kole ha fale’i fakalao tau’atāina fekau’aki mo e kupu 84(f) e Tohi Tu’utu’uni	18
Tui ta’efakafiemālie tali mei he Pule’anga fekau’aki mo e palopalema he matemate ‘uhila	26
Tu’utu’uni Sea ‘omai <i>TPL</i> ‘apongipongi fakamatala fakafiemālie fekau’aki mo e palopalema he toutou mate ‘uhila	28
Hoha’a ‘Eua 11 ki he me’a hoko he vaha’a Pule’anga mo e Fakataha Tokoní.....	28
Kole ke fakangata feme’a’aki he ‘isiu fekau’aki mo e vā e Pule’anga mo e Fakataha Tokoni	30
Fokotu’u ke fakafoki ‘e he Pule’anga ‘enau fakamatala ongoongo na’e tukuange mei Kapineti ki he Fakataha Tokoni.....	31
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2023.....	33
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2023	33
Tukuhifo ki he Komiti Lao e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2023	34
Fakama’ala’ala he founga ngāue ‘a e Fale ‘i ha fakahū mai ha Lao Fakaangaanga	35
Lao Fakaangaanga Fika 17/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 1) ki he Fili Fale Alea 2023	36
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Fili Fale Aleá 2023	37

Tukuhifo ki he Komiti Lao ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Fili Fale Alea 2023	37
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga Fika 18/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ‘o e Fakamaau’anga Lahi 2023	38
Lao Fakaangaanga Fika 18/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ‘o e Fakamaau’anga Lahi 2023.....	38
Tukuhifo ki he Komiti Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ‘o e Fakamaau’anga Lahi 2023	38
Tu’utu’uni Fika 1/2024, Tu’utu’uni ia ke fakatonutonu ki he Toutai, ngaahi kolo matātahi, 2023.....	40
Tokanga ki he kupu 130 Tohi Tu’utu’uni	40
Fakama’ala’a ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘oku fakalao pe ‘ene ngāue’aki founga pālotti fakatatau ki he kupu 132(2)	41
Kelesi.....	44

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Mōnite, 12 Fepueli 2024

Taimi: 1415-1420 ho’atā

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea. (Lord Tu’iha’angana)

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea, Lord Tu’iha’angana ki hono me’a’anga)

Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki mou me’a pē ‘i ‘olunga kae fai ‘etau lotú.

Lotu

(Na’e tatakí ‘e he Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 1 ‘a e lotú.) ...

<002>

Taimi: 1420-1425

(Kei hoko atu pē ‘a e lotú.) ...

<002>

Taimi: 1425-1430

(Kei hoko atu pē ‘a e lotú.) ...

Eiki Sea Le’ole’o: Fakamālō ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 1 he lotu lelei kuo tatakí ‘aki ‘a e Fale Alea ‘o Tonga he pongipongi ni. Faingamālie ko ení ‘e fakahoko ai hono fakafuakava’i ‘o e Mēmipa fo’ou ‘o e Fale Alea ‘o Tongá ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’uí. Ko e kole ki he Minisitā Mo’uí, kātaki ‘o me’a mai kimu’á ni ke fakahoko e fuakavá.

(Pea na’e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’uí, Siale ‘Akau’ola ke fakahoko ‘a hono fakafuakavá.)

Fakafuakava’i ‘Eiki Minisitā Mo’uí, Dr. Siale ‘Akau’ola

Kalake Pule: Siale ‘Akau’ola kātaki ‘o to’o e Tohitapú ‘i ho nima to’omata’ú, angimui mai ke fakahoko ho fuakavá.

‘Oku ou fuakavá ni ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá, te u fai talangofua mo’oni ki He’ene ‘Afió ko Tupou VI, ko e Tu’i totonu ‘o Tonga. Pea te u tauhi mā’oni’oni mo haohaoa ‘a e Konisitūtone ‘o e Pule’anga ‘o Tongá pea fai ‘a e ngāue ‘i he’eku potungāué ki he ngata’anga ‘o ‘eku mafaí, koe’uhí ke lelei ‘a e Tu’i mo e Pule’angá ni. Ko au Siale ‘Akau’ola, Minisitā ki he Mo’uí.

Siale ‘Akau’ola: ‘Oku ou fuakavá ni ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otuá, te u fai talangofua mo’oni ki He’ene ‘Afió ko Tupou VI, ko e Tu’i totonu ‘o Tonga. Pea te u tauhi mā’oni’oni mo haohaoa ‘a e

Konisitūtone ‘o e Pule'anga ‘o Tongá pea fai ‘a e ngāue ‘i he’eku potungāué ki he ngata’anga ‘o ‘eku mafaí, koe’uhí ke lelei ‘a e Tu’í mo e Pule’angá ni. Ko au Siale ‘Akau’ola, Minisitā ki he Mo’uí.

(Hili iá na’a ne ‘uma ki he Tohitapú mo fakamo’oni ‘i he tohi fuakavá pea ‘ave ke fakamo’oni mo e ‘Eiki Sea Le’ole’ó.) ...

<002>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Sea Le'ole'o: ... Mālō. Pea ‘oatu e talamonū ki he 'Eiki Minisitā Mo’uí. ‘Ofa ke kau e ‘Eiki he fatongia mamafa kuo hilifaki ki he Feitu'una mo e falala ‘a e Hau e fonuá kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Palēmiá mo e Fale Aleá. Fakatauange ke foaki ivi fakahoko’aki e fatongia. Kalake taliui.

Ui ‘a e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmia Le'ole'ó mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, Mōnite 12 ‘o Fepueli 2024.

‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Palēmia Le'ole'ó, 'Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakanatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki & Fakalalakaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Pa'angá & Palani Fakafonuá, 'Eiki Minisitā Mo’uí, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa, 'Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilonisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafēhi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei ...

<002>

Taimi: 1435-1440

(Hoko atu ‘a e taliui ...)

Kalake Tēpile: ... Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

‘Eiki Sea ‘oku ou kole ke u toe fakaongo mu’a, ‘Eiki Nōpele Nuku, Sea ngata’anga ē taliui,

Poaki

Ko e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘oku poaki ‘i he folau faka-Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ma’u pea mo ‘ene tohi poaki, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamata, poaki folau mo ia, ko e ‘Eiki Minisitā Ngoue kau mo ia ‘i he poaki folau, pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua.

‘Uhila mo e Langi Fasi ‘oku poaki ‘i he folau faka-Fale Alea, Mo’ale Finau ‘oku poaki mo ia,

pea mo Veivosa Light of Life Taka. Ko e ‘Eiki Mēmipa pē ‘e taha ‘oku ‘ikai ke tali hono uí, ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku me’a tōmui mai pē. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’ó

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō Kalake, tapu mo e ‘Afio ‘a e ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu ki he Hau ‘o e Fonua, Tupou VI, Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu ki he Tama Pilinisi Kalauni, Ta’ahine Pilinisesi, Fale ‘o Ha’a Moheofo. Tapu ki he Hou’eiki ‘o e Fonua, Ha’a tauhi fonua, Ha’a Matāpule, kau taki lotu, kae ‘uma’ā ‘a e tangata’i fonua mo e fefine’i fonua ‘o Tonga, kau hūfanga atu he talamalu ‘o e fonua kae ‘atā ke kamata ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he kamata’anga ‘o e ta’u ko eni.

Mālō ‘a e laumālie ‘a e Tama Pilinisi, Palēmia Le’ole’ó, Hou’eiki Minisitā, Hou’eiki ‘o e fonuá, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafongā ‘o e Kakaí, laumālie lelei ka mou me’a mai kamata’anga ‘etau ngāue Hou’eiki ki he kamata’anga ‘o e uike ko eni, pea ko e kamata’anga ia ‘o e ta’u fo’ou ko eni tau kaungā talitali ‘a e Mēmipa fo’ou ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, fakahoko ‘a e talamonū, pea ‘oku tau kau fakataha pea ‘oku ou tui Hou’eiki tau kau fakataha pē mo e lotu ne hake, ki he ‘Otua Māfimafi ke ne kei fakaiuia kitautolu ‘i he fatongia mamafa tau fakahoko ki he fonua.

Popoaki fiekaungā mamahi ki he pekia Lord Fusitu’a

‘Uluaki pē me’a ‘oku ou fie lave ki ai ‘i he pongipongi ní, ma’u ‘e he ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, fakahā kuo pekia ‘a e ‘Eiki Nōpele ko Lord Fusitu’a, ko e ‘Eiki Nōpele ko eni ko e Fakafongā Fale Alea mālōlō ia. Na’e ma’u hono Seá ta’u ‘e 7, mei he 2014, ki he 2021, pea toki pekia. Ko ia ‘oku ou fakafongā’i ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o e Tonga, fie kaungā mamahi ki he fa’ē, ‘Eseta Fusitu’a kae ‘uma’ā ‘a e ‘ofefine, Phaedra Fusitu’a, kae ‘uma’ā ‘a e kāinga, ‘o e ‘Eiki Nōpele. Fakatauange ke toka ‘a e nonga ‘a e ‘Eiki kiate kinautolu ‘i he taimi faingata’a ko eni.

Fakalongolongo miniti ‘e taha faka’apa’apa ki he pekia

Ko ia ‘oku ou kole ke fakahā ‘aki mu’a ‘etau faka’apa’apa ka mou me’a hake ki ‘olunga tau ki’i fakalongolongo miniti ‘e taha (1).

(Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he me’a ki ‘olunga ‘o fakahoko ‘enau faka’apa’apa ki he ‘Eiki Nōpele Fusitu’a kuo ne pekia, ‘aki ‘a e fakalongolongo miniti ‘e 1. ‘A ia ko e ‘Eiki Nōpele ko eni na’e hoko ko e Fakafongā Nōpele ki he ongo Niua ‘i he ta’u ‘e 7)

<007>

Taimi: 1440-1445

(Fakalongolongo miniti 1 e Fale ko e faka’apa’apa ki he ‘Eiki Nōpele ‘o Niua Lord Fusitu’a kuo pekia)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō Hou’eiki, Mālō mou me’a hifo ki he ‘etau ‘asenita Hou’eiki ko ena ko e kau ngāue fakahā ki he motu’a ni ne fakakakato pē tufa atu homou naunau kimu’a pea mo e kamata’anga ‘o e ta’u ni. Pea ko u tui na’e ‘i ai pē mo e Hou’eiki na’e ‘ikai ke toe ma’u ‘enau

naunau ka na'a nau 'osi fetu'utaki mai ki he Kalake pea mahalo kuo lava hono fakakakató pea kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku te'eki ke kakato atu toe fetu'utaki mai pē kae toe fakakakato atu. Ka 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Tongatapu Fika 4 ke me'a mai he ko u tui pē na'a ne fetu'utaki mai he kole ngofua ki he motu'a ni pea ko u tui pē ko e kaveinga 'oku mahu'inga mahino pē 'oku fai ki ai e tokanga 'a e Fale Alea.

Tokanga ki he tukunga 'i ai TPL koe'uhi ko e lahi matemate e 'uhilá

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea fakamālō atu 'i he ma'u faingamālie. 'Oku ou kole pē ke u fakamalumu atu 'i he tala faka'apa'apa kakato kuo tala mo kāpui 'e he Feitu'u na mo e lotu lelei kuo kamata'aki 'a e Fale Alea 'o Tonga 'i he ho'atá ni, kae tuku mu'a ke u to'o 'a e ki'i faingamālie ko eni faipē mu'a ha faka'eke mo ha fakalavelave fekau'aki mo e isiū mahu'inga ko eni 'oku 'omi mei he kakai 'o e fonua pea mo e 'amanaki ki ha tokoni mai hotau Pule'anga 'i he 'isiu ko ia.

'Eiki Sea mo Hou'eiki 'oku lahi e ngaahi tokanga kuo 'omi ki he mātu'a ni fekau'aki mo e sēvesi lahi 'oku fakahoko lahi 'e he Pule'anga ki he kakai 'o e fonua, 'e kau ai 'a e Kautaha Vakapuna hangē ko e pangikē mo e ako 'i he houa ko eni 'oku ou loto ke u senitā atu 'i he sēvesi 'o e 'uhila. Talu mei 'aneafi 'Eiki Sea mo hono maumau'i e 'aho Sapate 'o e motu'a ni he ngaahi fakatokanga kuo 'omi ki he kakai mamahi mai ki he motu'a ni, hangē tofu pē 'oku ou pule'i 'e au e 'uhilá, ko e matemate 'a e 'uhilá maumau ai 'enau ngaahi me'angāue faka'uhilá. 'Oku nau tokanga mai 'Eiki Sea ko hono 'uhingá ke ai ha fakamatala pau 'oku lolotonga 'i ai 'a e komiti 'a e Fale 'Eiki ni 'oku tānaki fakamatala fekau'aki mo e sino ngāue tatau pē, ka 'oku 'ikai ke hā mai 'oku holo 'a e palopalemá.

'Oku 'i ai 'a e fakafehu'i kuo 'omi kiate kimautolu pē 'oku 'atā ke fai ha 'eke fakalukufua 'i ha ngaahi maumau 'oku hokó ko hono 'uhingá pē ko e matemate 'etau 'uhila 'Eiki Sea. 'Oku ou 'oatu pē ki he Pule'anga 'i he pongipongi ni ke 'omi mu'a ha tali he 'ikai ke 'aonga ia ke tau ke hoko atu pē 'o hoko atu hangē tofu pē 'oku 'ikai ke uesia e kakai 'i he sēvesi mo e natula hono anga 'etau fakahoko ki he kakai. Ko e hā e tūkunga 'oku 'i ai 'etau Potungāue 'Uhila mo e kakai 'oku nau fakalele 'a e tafa'aki ko eni Sea? 'Oku 'i ai ha 'amanaki nai 'e toe hokohoko lelei atu pē ko 'ene faai hifo ai pē 'ana eni. Fakatalanoa mai e ni'ihī 'o pehē ko e taha eni he me'a 'oku siofi kau *investor* 'a e *supply* 'o e 'uhila 'i ha fonua ka nau toki ō ki ai, pea kapau 'oku a'u ia 'o mate tu'o nima 'i he 'aho he 'ikai ke hoko ia ko ha fakalotolahi kiate kinautolu.

'Oku ou kole pē Sea ke fakama'ala'ala mai 'oku 'atā ke hanga 'e he kakaí 'o fai ha 'eke fakalao ko e maumau 'oku hokó ko hono 'uhingá ko e matemate 'a e 'uhilá, pe kuo malu'i sila'i e sino ngāue ia ko eni. Pea kapau 'oku pehē Sea mafatukituki ange 'uhinga ke tokanga 'a e sino ngāue ko ia, he ko e maumau 'e hokó 'e fu'u faingata'a ke 'eke he si'i kakai, ka ko e tōmui pē 'enau totongi 'uhilá tu'usi.

Ko e kole ia 'oku fai he pongipongi ni 'Eiki Sea pea ko u tui pē 'e lelei pē ke fai ha 'eke faka'osi atu Sea...

<007>

Taimi: 1445-1450

Māteni Tapueluelu : .. ko hono 'uhingá ko e Kapineti 'oku talui fakalūkufua mai ki he Fale 'Eiki ni mo e Feitu'ú na Sea. Kole ki he Pule'angá ke nau hanga 'o fakamahino mai mu'a ko e

hā e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e Kapinetí ‘i he ‘aho ko eni. Ko e hā e tūkunga ‘oku ‘i ai ‘etau Kapinetí hili ‘a e ngaahi ongoongo mamafa kuo tuku maí ‘oku mahu’inga pē Sea ...

‘Eiki Sea Le’ole’o : Fakafofonga ..

Māteni Tapueluelu : ke ke mea’i ‘e ho Falé..

‘Eiki Sea Le’ole’o : ..ko e me’a ko iá na’a ke kole pē he ‘uhilá ta ngata pē ai.

Māteni Tapueluelu : Ko ia ko u tui pē Sea ‘e laumālie lelei pē Feitu’ú na ke fakakakato atu pē mo ia he ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga pē Sea, ke ‘omi fakataha pē ‘e he Pule’angá. Ka ko u fakamālō atu Sea ‘i he ma’u faingamālie ke fakama’ala’ala mai mu’a Sea. Kapau pē ‘e toe ‘i ai ha’aku ki’i fehu’i fekau’aki mo e *issue* ko iá pea ‘oku ou kole atu pē ha toe faingamālie Sea. Ka ko e kolé ia Sea mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Mālō, mahalo ‘oku mahino e, ko e me’a ko ia ‘oku me’a ki ai e Fakafofongá ‘oku mahino ‘osi mahino mou mea’i kātoa a’u ki he motu’a ni ‘a e me’a ko ia na’e toki me’a ki aí fekau’aki mo e ‘uhilá. ‘A e hokohoko mai he ngaahi uike ko eni pea ‘oku ‘alu pē taimí mo ‘ene taputuputu ange ‘a e matematé. Pea ‘oku si’i lahi pē mo e lāunga ‘a e kakaí fēfē ‘enua ngaahi me’angāue ‘oku maumaú. Pea ‘oku ke ‘omai ha pē ha ki’i tali ke toki tuku atu ha taimi ke toki ‘omai fakalelei ha tali ‘Eiki Palēmia Le’ole’o kae ...

Paula Piveni Piukala : Sea kole fakamolemole pē Sea, na’a ku tohi ki he Seá ki he ki’i me’a na’a ku loto ke ‘ohake. Toki ‘ilo pē ‘e au he’eku hū mai ko ení ko koe ia ‘oku ke ‘i hē. Ka ‘oku ou kole atu pē Sea ‘omai mu’a ha faingamālie ‘o e motu’á ni he ko e *issue* eni ko e *public interest* ai..

‘Eiki Sea Le’ole’o : ‘Ikai na’a ke tohi koe ki he Seá ko au eni ia.

Paula Piveni Piukala : Ko ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o : Kae tuku mu’a ke ‘ai ke fakama’ala’ala eni ia ka ta toki vakai angé ‘oku mou mea’i pē ‘a ‘etau tu’utu’uní. ‘E Palēmia te ke tali mai pē te ke toki fakamahino’i he ko e fo’i me’a ‘oku mahu’inga tahá he ‘oku mahino pē ia kuo ‘a e matematé ia. Mahalo pē ‘oku fanongo pē ē he mahalo na’e ‘i ai e ngaahi *press release* toe ‘oku ō mai ‘a e kau mataotao ke nau vakai’i ‘a e matematé. Ka ko e matematemate ka ‘oku maumau’i ‘a e me’angāue pea ‘oku toe ‘alu ia. Kapau na’e mate pea toe mo’ui faka’angataha mai pē ‘o mo’ui, ‘oku.. ‘aneafi ‘oku mate, mo’ui, mate, mo’ui ka ko e ngaahi me’a ko iá ko u tui tau ‘osi ‘ilo pē he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau fu’u ‘ilo fakatekinikale ka ko e me’a ko iá ‘e vela ‘a e ‘ū me’á ia. Me’a mai.

Kole fakamolemole ki he kakai he fa’a palopalema ‘i he matemate e ‘uhila

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he Tama Pilinisí mo e Hou’eiki Nōpele e fonuá. Fakatapu atu foki kia Tevita Fatafehi kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga e Kakaí, pehē foki ki he Fakafofonga Fika 4 ‘o Tongatapu mo e fehu’i lelei ko ení Sea. ‘Uluakí pē ko u fie fakahoko atu pē ‘e au ‘eku kole fakamolemole, ‘ikai ke toe ‘i ai ha tali ia ko e kole fakamolemole pē ko e anga ia e ngāué ‘oku kei fai e feinga ki ai. ‘Oku mahino ko e ‘ū me’a ko ení ko e ‘ū me’a fakatekinikale he kuo lahi ange ‘a e ivi ko ia ko ē mei he fakanatulá pea ‘oku feinga’i ke nau fengāue’aki mo e ivi ko ē tīsolo. Pea ko e kautaha ko ia ‘oku ne fai ‘a e ngāue ki hono fakalelei’i ko iá ko e kautaha mei Nu’usila na’e tonu ke nau toki

tau mai ‘apongipongi, ka koe’uhi ko e fu’u lahi ‘a e fiema’u ko ení, na’e tau mai pē ‘a e kau ni’ihi ko ía he Falaité ‘o feleleaki ai pē e ngāué 'Eiki Sea pea ‘oku kei hokohoko pē e ngāué. Kole fakamolemole pē ki he kakai e fonuá ko e maumau fakatekinikale ia pea ‘oku feinga ki aí kae ‘ikai ke tau lava ‘etautolu ia ‘o fai ha me’a ki ai ko e me’a ia ‘a e kau tekinikale. Pea ‘oku nau fai fatongia atu nautolu ‘aho mo e po’uli he feinga’i ke lelei ‘a e me’á.

Ko e me’a ko ē ki he ‘ū maumaú ko u kole fakamolemole pē ki he kakai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e 'ata'atā mei he hopó Sea ‘oku 'atā pē tokotaha kotoa ia ke faka’ilo. Ka ko u manatu au ki he ki’i hopo na’e fai ‘i Vava'u ‘a e hopó pea ‘osi ‘a e hopó ‘oku pehē atu ‘a e tangata’eiki. ‘Oku fēfē? Pehē mai ‘a e loeá kuo ta vaivai. Ke ta vaivai na’ata toki ‘osi kai ...

<008>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ... kai he falekai ‘o Fe’aofakí. Kuo ta mo’ua ke ta mo’ua ko taua na’a ta fai e faka’ilo ‘atā pē ia Sea fai e faka’ilo ia kehe pē ke mālohi. kae kole pē ke ke fakamolemole pē ki he kakai ‘o e fonua ko e anga pē ia e ngāue pau pē ke fe’ao pea mo hono ngaahi ‘ilo fo’ou fakatekinolosia ‘o e ‘aho kuo pau ke tau feinga ke tau laka fakataha mo e kuonga pea ko e anga ia e ngāue kuo tau a’u ki aí he taimi ni kuo ‘i ai e ngaahi fakatamaki ko ení ko e kole fakamolemole atu Sea.

Ko e fehu’i ko ē ‘e taha na’e fai mai ki ai ‘a e me’a na’a ku ‘osi lave pē Sea ‘i he *Press Release* ‘a e Pule'anga kapau ‘oku ‘i ai ha fehu’i ‘i he Tu’utu’uni mei he Fakataha Tokoni ‘ave ia ki he Sekelitali ‘a e ‘Ene ‘Afio pea kapau ‘oku ‘i ai ha’o fehu’i felāve’i mo e ngāue ‘a e Pule'anga he taimi ni mai ia ki he Sekelitali Pule mo e Sekelitali ki he Kapineti Sea, mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Fika 4 ko e tali pē ē kuo ‘omai fakamolemole, fakamolemole pē ki he, ko e fakatekinikale ko e fehū’aki holo ‘a e ngaahi me’a ko eni fo’ou e ivi fakanatula ko e me’a pē ia ‘oku talamaí. Pea ko e kakai ‘o e fonuá ‘oku mahino ‘oku maumau e, mahino pē foki ko e toe ki’i me’a ia ‘oku toe ki’i fakahela atu ko e ō e kakai ‘o hopo ka ‘oku mahino foki ko e me’a pē ia ‘a e me’a mo maaú ko ‘ete ‘ave e fakamo’oni ke talamai he Fakamaaú ke talaatu ka nautolu ke nau totongi. Ko e me’a pē ia ko u mahino ki ai kae tuku ke, ki’i fakama’opo’opo mai ho’o me’a.

Kole ke tukumai he *TPL* ha fakama’ala’ala ki he kakai ‘amui ange fekau’aki mo e ngāue fakahoko ki he matemate ‘uhila

Mateni Tapueluelu: Sea ko u fakamālō au ki he Feitu'u na pea pehē ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia ‘i he tali pē ‘oku ‘omai ‘oku mahino pē he 'ikai ke fakafiemālie me’a kotoa ‘i he taimi ni ka ko e koloa ‘oku ‘omai ha tali mei he Pule'anga Sea. Ko ‘eku kole pē ‘a’aku ia kapau ‘e toki ‘i ai ha fakaikiiki ‘amui pea ‘omai mu’a ha toe ki’i, ha toe ki’i fakaikiiki tau pehē hangē ha, ha *Press Statement* ē kapau ‘oku ‘i ai ha fakaikiiki pehē ‘amui ange ‘a fekau’aki mo e ‘Uhila.

Ko e *issue* hono hoko kuo mahino ‘a e tūkunga ia ‘oku ‘i aí mo e feitu’u ke mau ‘ave ki aí mau toki hoko atu mautolu ia ai. Pea ko u fakamālō atu ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'Eiki Palēmia ko e kolé pea ki’i tui pē au ‘oku mahu’inga ki he Fale mo e kakai ‘o e fonua ‘uhingá he ‘oku mahino e palopalema ko eni fakatekinikale, matemate, matemate mai ko eni ‘i he ngaahi ‘aho pea hokohoko he taimi ‘e ni’ihi. Pea ‘oku mahinó ‘oku

‘omai e kau mataotao ‘i he mala’e ‘o e ngaahi mala’e ko ia ke, ke toe ki’i kae *update* mai pē Fale ko eni kuo lava e ngāue pea he’ikai toe mate e ‘uhila, toki mate pē ia he ‘ū me’a angamaheni. ‘Uhingá pē ke mea’i he Fale ‘e mahu’inga pē ke nau mea’i e ngaahi ngāue ko eni ‘oku fai pea ‘oku tau ‘amanaki pē mo tau tui tau tokoni pē ki he’etau Kautaha ‘Uhila ‘e lava e ngaahi ngāue ko eni. Pea, pea ko u tui pē na’a fakalalakalaka atu ai e ngāue kae toki fakaikiiki mai pē ha lava e ngaahi ngāue ko eni ‘oku fanongo ‘oku ha’u e timi, na’e ‘osi tau e timi pea tau mo e timi na’e ‘osi lava ‘enau ngaahi ngāue pea fakamahino mai.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia Sea ko ‘ene maau pē ha ngāue ki ai ‘oku pau pē ke fakahoko mai ‘i he Fale ni. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea he toe fokoutua haké ko e ‘uhinga pē ‘a e tokoni ko ē *statement* nau ‘omai he ‘oku lolotonga pē feme’a’aki toe hū mai pē ‘a e tu’uaki ia ‘e toe mate pē he pō ‘apongipongi Sea ko e ‘uhingá ke mahino pē kapau ‘oku ‘i ai ha ngāue ‘oku fakahoko tokoni ‘aupito Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me’a foki ia ‘oku mahu’inga ‘Eiki Palēmia ke ... ko e ‘uhinga he ‘oku fa’a mate mai ia pea toki lele mai e fakatokanga ‘a e talamai ko ē ‘e tamate’i . Ka ko u tui ko ē ke mahino mo, he ‘oku mahino pē, ke mahino pē ki he kakai ‘o e fonua ‘e mate ‘e tamate’i atu he ngaahi taimi atu ko eni mo e uike ni mo e uike kaha’u pea ‘osi e uike ‘e ua mei heni ‘ikai ke toe mate ia he kuo ‘osi lava ‘a e ngāué ia pea toki mate ia ko e mate pē ia he ‘ū me’a kehe ‘oku ‘ikai ke mau ‘ilo ia ‘e mautolu.

‘Io ko e Tongatapu 7. Ko u sio atu pē ki ho’o toutou me’a hake ki ‘olunga me’a ki lalo me’a, ‘oku ou tui pē ko e me’a ko ena na’a ke tokanga na’a ke fakahoko ‘e koe ki he ‘Eiki Seá. Pea ko ena ta ko ena na’a ke, ko u tui pē ‘oku, ko e mo’oni pē ‘oku talamai na’e fakahoko ki he Sea he na’e ‘ikai ke ke mea’i ‘e koe ‘oku ou ‘i heni. Pea ‘oku ou tui pē ko ho’o tauhi ia ho’o fuakava kapau ko e mo’oni ia pē na’a ke ‘ilo pē ‘e koe ko au pea ke fetu’utaki pē koe ki he Seá.

Paula Piveni Piukala: Sea ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Me’a mai koe he me’a ‘oku ke tokanga ki aí.

Tui ‘oku monuka kupu 7 Lao Fale Alea fekau’aki mo e mafai faitu’utu’uni ‘oku ma’u ‘e he tohi ‘ave takai

Paula Piveni Piukala: Tapu pē mo e Seá tapu pea mo e Tokoni Palēmia pehē ki he Kapineti. Ko e, na’a ku toki ‘ilo pē he’eku hu mai ‘o sio ‘oku laa mai e Sea ...

<009>

Taimi: 1455 – 1500

Piveni Piukala: ... Ko ‘ema fetu’utaki ‘okú ne fakahoko mai *see you on Monday*. Ka na u ‘oange e me’a lalahi ‘e 3 Sea, ko u loto pe ke ‘omai haku faingamalie. He ‘oku ‘osi mahino e ngaahi tālafili ia e ngaahi sevesi ‘a e Pule’angá, motu’á ni na’e lahi ‘ene hoha’a ki he *airline*. Lahi ‘eku hoha’a ki he’etau me’a fakapa’angá, folau’ ka ko e ‘uluaki e ‘isiú Sea ko u hanga ‘o ‘ohaké. Koe’uhí ko ‘eku ongo’i ‘oku monuka ‘a e lao ‘o Fale Alea ni he kupu 7. Pea ko e kupu 7 Sea ‘oku fakalea ‘o pehē kapau ‘e ‘ova he māhina ‘e 3 ho’o mama’o meí he Fale Aleá ‘oku ‘otometiki pe hono *unseat* koe.

Kae tuku kehe pe he makatu'unga ko ení Sea, kupu si'i 3 ko u loto ki he Kalaké ke ne hanga 'ohake. Ko e fakalea ko ē kupu si'i 3 kae 'oleva kuo fokotu'u mai ki Fale Alea 'e he Seá ke faitu'utu'uni 'a Fale Aleá ni.

Na'á ku ma'u e tohi 'ave takai ke fai'aki e poaki ko ení pea u kumi ki he 'etau *Standing Order* 'e Sea. Ko e *Standing Order* 'oku fakahā mahino mai pe ai. Ko e kongā ua 'o e *Standing Order* ko e ngaahi 'a'ahi faka'ofisiale 'a e Fale Alea. Pea 'oku mahino hono fakaleá, ka 'i ai ha fakaafe mei muli pe ko ha me'a 'oku fiema'u lolotonga 'a e tāpuni 'a e Fale Aleá, te'eki ai ke tāpuni 'a e Fale Aleá he *session* ko eni. Pea ko e 'ikai ko ha fakaafe eni mei muli pe ngāue'aki ha tohi 'ave takai pe tufa ki he kau Mēmipá.

Ko 'eku anga 'eku fuakava ke fai mo'oni hoku fatongia he Fale Aleá 'oku ou tui ta'etoeveiveiua Sea 'oku hanga 'e he 'ave takai 'one maumau'i 'a e kupu (3) 'oku ne *prescribe* pe 'oku ne fakahinohino mai mai e founga ke fai'aki ha fakalōloa ha mama'o ha mēmipa. Ko e founga ko iá 'oku talamai, 'uluaki fokotu'u mai 'e he Seá ki Fale Alea.

Ua, 'oku faitu'utu'uni e Fale Alea.

Ko 'eku vakai Sea ko e tohi 'ave takai 'oku 'ikai ke ne 'oange ha mafai ke ngāue'aki ki he fokotu'u ko ení.

Sea ko e 'uhinga 'o 'eku fakahoha'a ki ai ko e kupu hono 62 ko ē 'etau Konisitūtoné (2) 'oku pehē mai. **Ka 'i ai leva ha fokotu'u 'oku 'omai he kau Mēmipá kuo pau ke muimui ki he tohi tu'utu'uni.** 'Oku 'ikai ke tau muimui ki he tohi tu'utu'uni Sea. 'Oku ou ongo'i 'oku 'ikai ke tau fai mo'oni hotau fatongia 'aki 'etau 'omai pe founga 'oku 'ikai ke 'asi ia he tohi tu'utu'uni ki ha fa'ahinga ke ne fenāpasi pea mo e lao ko ení.

Pea ko u kole ai Sea 'i he'ene pehē 'oku mahu'inga ke ke fokotu'u mai 'i Falé ni 'a e fakakaukau ko eni 'oku 'omai he'etau Lao 'o e Fale Aleá ni kupu 7 (3) ke ne hanga 'o *legitimize* pe fakalao'i mo'oni ke tau faitu'utu'uni 'i Falé ni.

Tokanga ki he kupu 84 (f) (2) Tohi Tu'utu'uni Ngāue 'a e Fale Alea

Ko e ua e me'a ko u hoha'a ki ai Sea ko e tu'u ko eni e kupu 84(f) (2) 'a 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'Oku ou manavasi'i na'a hokohoko atu 'etau tālanga'i e ngaahi 'isiu kae fakafilhia'i tautolu he 84 (f). Ko e 84 (f) 'okú ne pehē mai ka 'i ai leva ha fokotu'u *vote of no confident*, he 'ikai toe ngofua.

Ko e palopalema hení Sea he 'oku ngāue'aki 'e he laó 'a e fo'i lea ko e aofangatuku. 'Ikaiki ke ngāue'aki 'e he laó ia e fo'i lea ko e vouti. Kae 'oua leva ke aofangatuku, mea'i pe 'e he Feitu'una, mea'i pe 'e he Kalaké, mea'i 'e he kau Mēmipa. Na'e 'osi *grant* e livi ia 'e he Fakamaaú ke 'alu ki he *judicial review*. Ko e fakakikihi 'oku fai he Falé ni pea ko u mahino'i pe 'enua talanoa mai 'i he mafai faka-fakamaau'anga ke fakaotonutonu e Falé ni. Sea na'a mo 'Ene 'Afió he'ene fuakavá. Ko 'ene pulé fakatatau pe mo e Konisitūtoné ...

<010>

Taimi: 1500-1505

Paula Piveni Piukala: ... ko e Fale eni ko e Fale faka-Konisitūtone eni. 'Oku ou manavasi'i

‘etau hokohoko atu hono li’aki e Konisitūtoné. A’u eni Sea kuo hanga he Palēmiá mo ‘ene Kapinetí ‘o puke ‘a ‘Ene ‘Afió pehē tokua ‘oku ne maumau’i e Konisitūtoné. Hā e me’a ‘oku ‘ai ai ke tau puke ‘Ene ‘Afió ka tau fa’ifa’iteliha pē tautolu he’etau Konisitūtoné. Ko e mafasia e motu’á ni Sea he na’a ku ‘osi ‘ohake au e ‘isiu ko eni ‘i he’etau fuakavá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘etau fuakavá ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu pea mo e Feitu'u na pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa Fale Aleá. Sea ko e fakatonutonú ko e tukuaki’i mafatukituki eni kuo fakahoko he Fakafofongá ‘o pehē ‘oku maumau’i ‘e he Kapinetí pea ‘oku maumau’i ‘e he Falé ni ‘a e Konisitūtoné. Sea ko ‘ene faka’uhinga, anga ē ‘ene faka’uhinga ‘a’ana. Ko e laó ia ‘oku tau vakai kátoa pē tautolu ki ai, tohi hinehina pē mo ‘uli’uli ka ko e anga ē ‘ene faka’uhinga. ‘Oku te’eki ai ke ‘i ai ha hopo pe ko ha fakamo’oni pe ko ha fakatonutonu ke fakatonuhia’i ‘aki ‘ene faka’uhingá.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e makehe mei aí Sea ko hono uá ko e me’a ko ē ‘oku lolotonga malanga ki aí ‘oku lolotonga ‘i he Fakamaau’angá.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakatonutonu atu ‘a e Minisitā Seá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakamaau’angá 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oleva.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘A e ngaahi me’a ia ‘oku lave ki aí.

'Eiki Sea Le’ole’o: Ke fakatonutonu mai ia pea ke toe fakatonutonu mai koe. ‘Oleva kae, ko e fakatonutonú ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Io, ke ki’i me’a hifo pē ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea Le’ole’o: Ko e fakatonutonú ‘oku ‘omai e fakatonutonú pea faitu’utu’uni atu e motu’á ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

'Eiki Sea Le’ole’o: Ke fakatonutonu mai ia pea ke toe fakatonutonu atu koe ‘ene fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia Sea ‘o hangē ...

'Eiki Sea Le’ole’o: ‘O iku ai ki fē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e me’a ko ē ‘oku ou fakamalanga ki aí Sea, ko e tukuaki’i

mafatukituki eni 'oku tau lolotonga maumau'i e Konisitūtoné. 'Oku, ko e anga ia 'ene faka'uhinga mo 'ene fakamalanga 'a'ana ka 'oku 'ikai ke mo'oni he 'oku te'eki ke talamai ha faka'uhinga mei he Fakamaau'angá pe ko e Falé ni ha tu'utu'uni aofangatuku, 'oku monuka e Konisitūtoné he'etau maumau'i Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Sea mahino ia 'Eiki Minisitā. Pea, ka u ki'i aofangatuku atu au 'Eiki Fakafofonga. He na'a ke kole maí na'a ke kole pea mahalo na'a mo talanoa moua 'i he 'ū 'isiu ko eni te ke 'ohaké mo e 'Eiki Sea e Fale Aleá pea ke toki kole mai pē koe 'i he miniti pe ko eni 'etau hū maí ke ke 'oatu ha'o faingamālie. Pea ko u 'oatu pē au ho faingamālie ke 'omai e 'ū me'a ko ena 'oku ke, na'a ke tokanga ki aí. Ka 'oku fe'unga ia kuo 'osi, te u 'oatu leva 'e au 'eku fakama'ala'ala pea kapau 'oku 'ikai ke ke fiemālie ki ai, 'uhingá he 'oku pau ke tau hoko atu tautolu. He 'ikai ke toe, tau toe tu'u tautolu 'o toe feme'a'aki he ngaahi me'a ko ē 'oku 'omai ka te u 'oatu pē au eni 'e Fakafofonga ko e 'uhingá ko e me'a 'uluaki ko ē na'a ke 'uluaki me'a ki aí ko e, ko e tohi 'avetakai ko eni fekau'aki mo e toe fakalōloa atu, kuo ngata he 'oku mou 'osi mea'i pē 'a e ngaahi taimi 'oku 'asi hetau Tu'utu'uní pea toe fakalōloa 'aki ha māhina 'e 3 hoko mai.

'A ia ko e faitu'utu'uni ko iá ko e faka'uhinga ia 'a e Fakafofongá 'oku ne 'omai ke fakalaó ka ko e 'ū ngaahi tu'utu'uni pē eni 'oku, na'e 'osi ngaue'aki he Fale Aleá. 'Osi ngaue'aki mai tu'o 2 pe tu'o 3 'a e ngaahi tohi 'ave takai ko eni pea ko 'ene fakalao, faka'uhinga ko eni 'a e Fale Alea 'o Tongá ko e fakalao, 'oku fakalao pe ia fakatatau ki he'etau Tu'utu'uní. Pea ko e faka'uhinga pe ia 'a e Fakafofongá pea toki 'omai ha'ane Fokotu'u pe ko ha'ane toki me'a ke tau, 'uhingá ka tau toki feme'a'aki ki ai. He 'ikai ke tau toe tipeiti tautolu heni, ko e me'a pē eni ia 'oku tu'u ai e Fale Aleá, 'e fai 'aki pē ngaue'aki 'a e me'a ko eni pea 'oku 'osi paasi ia pea 'oku fakalao pē ia. Pea kapau 'oku faka'uhinga 'e he Fakafofongá 'eke'i 'etau Tu'utu'uní 'oku hā mo e ngaahi kupu'i lao na'a ne me'a mai 'akí, te ne toki fakahū mai 'e ia ha taimi kehe ka ne fokotu'u fakatonutonu ki he'etau, ki he'etau Tu'utu'uní mo e me'á.

Pea 'oku mahino pē kiate au 'ene 'uhinga 'oku 'omai ke u toe fokotu'u atu na'e 'avetakai ka ko e taimi ko ē te tau hū mai he Fale Aleá pea te u fokotu'u atu. Ko e me'a ia 'oku ne 'uhinga mai he taimi ní. Ka ko e 'uhingá na'a ku 'osi talaatu na'e 'osi 'i ai e 'ū *precedent* heni ke tau ngaue'aki pea te tau muimui pē, te tau fai pē fo'i me'a ko eni kae 'oua leva kuo fai hono toe 'omai ke tau toe tipeiti'i pe 'oku mo'oni 'ene faka'uhingá ke liliu 'etau Tu'utu'uní pe ko ha'ane 'eke he Fakamaau'angá. He 'oku ou lave'i 'oku 'i ai 'a e 'eke fekau'aki mo e tohi 'avetakai pea 'oku fiema'u ke tau faka'apa'apa'i ia neongo pē na'e 'osi 'omai he Fakafofongá ia 'a e 'ū kupu ko iá pehē ko ha, ka ko u kole pē au Fakafofonga, tau faka'apa'apa'i ange pē mu'a 'a e me'a 'oku 'i he Fakamaau'angá he toe maama ange 'a e 'isiu ko iá kapau 'e 'omai e tu'utu'uni ko eni fekau'aki mo e hopo ko iá pea te tau toki fononga leva.

'A ia ko e fongá pe ia, he 'ikai ke tau toe tipeiti tautolu heni he 'oku 'ikai ke 'asi ia hetau 'asenitá pē tau ngāué pe ko e hā e me'a 'e hokó. Nau 'oatu pē au Fakafofonga, mahino 'aupito kiate au 'a e me'a 'oku ke me'a mai 'akí. Pea hangē ko e kupu 84 'ū me'a tatau, tatau kātoa pē 'ū me'á. 'E toki 'i ai hono fongá kehe ko e fokotu'u mai ke tau siofi e laó pe ko e 'eke Fakamaau'angá. Ka ko u tui ko e 'ū keisi ko eni he Fakamaau'angá 'e tokoni ki he, ka ko 'eku 'uhingá pe au ko eni ko u 'oatu 'o 'omai ho'o lotó ho'o me'a ko ē na'a ke tokanga ki aí. Pea kapau 'e, ko e me'a ...

<002>

Taimi: 1505-1510

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... te tau tu’u ai, pea kapau ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi ‘u kongā kehe ko e

ngaahi founa eni ‘oku ou talaatu, ke toki faka’atā ke tau toe tipeiti ai, ka ko ho’o fo’i fokotu’u hake pē ko ena pea ke tau tipeiti pea tau hoko atu ai. ‘Oku ou tui te u fakafoki ‘e au ke tau foki ki he ‘asenita.

Tokanga ki he fuakava kau Fale Alea ke talangofua mo’oni ki he Tu’i & tohi tali ‘a e Kapineti ki he Tu’i

Paula Piveni Piukala: Sea ka u ki’i faka’osi atu ai pē ‘e au ia ‘eku me’a na’e hoha’a ki ai, he ‘oku mafatukituki kia au Sea, ‘a e *issue* ko eni ‘a e ‘etau fuakava te tau talangofua mo’oni. ‘Oku ou ongo’i ‘aupito hangē ‘oku [sic] ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i he tohi na’e fai atu ‘e he Kapineti hono tali ‘ene faka’amu ‘oku *withdraw* ‘ene *consent* pea mo ‘ene falala, *confident*. ‘Oku ou ongo’i Sea ‘oku ‘i ai ‘a e *issue* ‘oku *public interest* ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ou kole atu pē ‘i he ‘uluaki pē ‘i he hoko atu, ko e ‘uhingá pē Hou’eiki, ko e Fale tau toka’i pē ‘a e fa’ahinga lea ‘oku tau fai ‘i he Fale ni, ka ko e [sic] ki He’ene ‘Afio to’o ia mei he ‘etau miniti, ‘ai pē ‘e koe pē ‘oku toe, ke faka-Pilitānia’i mai ‘a e fo’i me’a ke ‘uhinga ki ai, sai ange ia, he e.

Paula Piveni Piukala: ‘O pehē pē fofonga, ‘o hangē ko ē ha ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io, ‘osi mahino ia ‘oua te ke toe feinga koe ke me’a, ‘osi mahino ia ka ke hoko atu koe, ka ke ki’i lafilafi atu he Tu’i’āfitu ke ne fakahinohino’i atu ha fo’i kalama.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku mafasiá he ko e *issue* mafatukituki eni ki he kakai ‘o e fonua, Fuofua taimi eni ke hoko ai ha me’a pehē ni, fuofua taimi, ka ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘a e motu’a ni. Sea, kapau he ‘ikai ke tau hanga ‘o faitu’utu’uni ‘i he Fale ni, ko ‘etau ‘uluaki *line of defence* ke tau fakahaofi ‘Ene ‘Afio mei ha’ane hokohoko atu, ‘a ‘enau fe’au’auhi pē ko hai ‘oku mafai.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu, mahino ‘e, fakatonutonu mai ‘e ‘Eiki Palēmia, mo pehē pē mu’a na’e fai pē ha’aku ki’i tokoni ki he me’a, pea kapau ko ia he ko ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko ‘eku fakatonutonu pē ‘aku Sea ko e, ‘aho fehu’i mo e tali ko e ‘aho Tu’apulelulu. Fakatatau ia ki he ngāue ‘a e Fale. Mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Sea, ‘e ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘oku mahino pē foki ka ko ‘etau ki’i kamata foki he ta’u ni, pea ko e ‘ohake pē ngaahi me’a mahu’inga ko eni. Pea ko ia ‘oku ki’i lave, toe ki’i fakalahi ‘alu, ‘alu ‘alu atu ‘o a’u, ko e ngaahi me’a mahu’inga pē eni ‘oku lolotonga hoko ‘i he fonua, pea ‘oku ou tukuange pē ke ‘omai, ka u hanga leva ‘o ‘oatu ‘a ‘etau tu’unga ‘oku toe, ‘e fakafekau’aki mo e tu’u ‘a e Fale Alea. Ka ‘oku ou, ‘o fiamālie pea tau hoko atu tautolu ki he’etau ‘asenita. Fika 4 ko e tu’o fiha eni ho’o me’a hake, pea kapau ...

Kole ha fale’i fakalao tau’atāina fekau’aki mo e kupu 84(f) e Tohi Tu’utu’uni

Māteni Tapueluelu: Kole fakamolemole atu Sea he toutou fokoutua atu, ‘oku ou kole atu pē

‘aku ia Sea, ko hono ‘uhingá ko e *issue* ko eni ko ē ki he 84 (f), ‘oatu ai mu’a ‘a e anga ‘eku fakakaukau kae tuku pē ko e hā ha aofangatuku ‘a e Feitu’u na, pea ko ia pē.

Ko ‘eku kole pē ‘a‘aku Sea, ko hono ‘uhinga na’a lava ‘a e, na’a lava ke tali ke ‘omai mu’a ha fale’i fakalao ta u’atāina fekau’aki mo e kupu ko eni, ‘i he ‘uhinga pē Sea, ko e taha ‘a e ngaahi fokotu’u ko ē ‘oku ‘oatu ‘i he taukapo ‘a e mātu’a ni ‘Eiki Sea, ko e fo’i poini ko ē ‘oku pehē na’e ta’efakalao ai ‘a e fo’i *process* ko e *vote of no confidence* ke fakafoki ki ai, ‘a e ngāue ‘o hoko atu.

‘A ia kapau ‘e mālohi ia Sea, ‘oku ‘uhinga leva ia te tau foki mai ke faka’osi ‘a e ngāue na’e ‘ikai ke ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki me’a ko ena ia ke tau talatalanoa kitautolu ‘i tu’a hē pea ke, ‘uhinga he ‘e ki’i mole taimi ‘etau ‘i heni ho’o, ‘uhinga he ‘oku ou lave’i pē ‘e au ko e Feitu’u na na’e fai ‘a e ‘eke, pea ko e, te ke lava pē ko e ‘o me’a mai ke tau talanoa mo me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea, ‘i he ngaahi poini fakaafe mai ha me’a faka, fale’i fakalao ke ha’u toe ‘omai ha’ane *opinion* pē ko ha hā, pea tau talanoa’i pea kapau ‘oku fie fakahū mai ki Fale Alea, pea fakahū. Ka tau ...

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea, ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ke pehē ke tau hoko atu ai pē heni, ko e ‘ai pē ‘e au ke ma’a atu Sea, na’e ‘i ai ‘a e ngaahi *issue* pehē ni ‘i he kuo hili na’e ‘omi ai ‘a e ngaahi fale’i ta u’atāina na’a tokoni pē ki he Fale kae ‘uma’ā ha fale’i tau’atāina fekau’aki mo e 84(f) ‘oku tuku atu pē ‘e au Sea ko e ‘uhinga ke ma’a atu homau toto. Mālō ‘aupito ‘a e ma’u faingamālie ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka ko ‘eku ki’i kole pē ‘aku fika 7 mahino ‘aupito ‘aupito hangē pē ko e me’a ko ena na’a ke ‘osi ‘ohake, ‘oku mahino ‘aupito ‘a e tu’u ko eni kuo mou ‘osi mea’i pē. Hangē ko e me’a ko eni ‘oku hoko ki he ongo ma’u mafai ko ē, pea ko ena ‘oku ke hoha’a na’a ‘oku maumau’i ‘etau, ka ‘oku ou tui ko e *issue* ko ia ko e kaveinga, ‘oku mahu’inga ‘a e me’a ‘oku ke ‘ohake, ka ko e me’a ‘oku mahu’inga heni, ko ‘etau fuakavá, ‘oku ke fakamamafa mai he’etau fuakava Fakafofonga ko ‘etau fuakava ‘oku tau fuakava ki he ‘Otua, Tama pē ko ē ‘oku ne ‘afio’i ‘etau fuakava. Pea ko e taimi ko eni ‘oku kei ‘i ai, ‘i he ‘u tēpile ko ē mo e ongo ma’u mafai ko ē tau ki’i fakama’u hifo Fale Alea ‘o Tonga he na’e ‘ikai ke tau kau tautolu hono ‘omai ha tohi kia kitautolu pea ‘oku ‘ikai ke, ka ko e natula ‘o e me’a ko ia na’e hokó Fakafofonga, ko e ngaahi me’a fakalotofale pea mama kitu’a ‘i he me’a pea kuo kamata ke ki’i vākē ka ‘oku ou tui ...

<005>

Taimi: 1510-1515

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...Tau ki’i fakama’u pē ke a’u ki ha toki tu’unga kuo tau faka’uhinga’i ‘etau fuakavá ka tau tuku pē ko ‘etau tamai pē ‘a ‘Ene ‘Afio tau fakahoko fatongia ko eni lava pē ia ‘o fakalelei’i pea ka toki ...ka ko u fakatokanga’i ‘e au ‘a e me’a ‘oku ke tokanga ki ai Fakafofonga ‘oku ke tokanga ko e fuakava kae hangē ‘oku talangata’a ‘a e kau tama ko eni ko ē ki he .

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ko e talangata’a Sea ko e angatu’u.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia mou faka’uhinga, ka tau ki’i tu’u pē mu’a hē Fakafofonga lolotonga ‘i he ongo ma’u mafai ko ē pea ka a’u ki he tu’unga ko ena ‘oku faka’uhinga ki ai te tau toki luelue pē tautolu mo tēpile’i ka tau toki tipeiti’i fakalelei. Ka ko u ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakamolemole pē Sea ‘oku angi mamafa mai ho’o loto ke fakakakato atu e me’a hoku fakakaukau mo hoku ‘atamai, he ko hono ‘uhingá Sea te u fakatatau ia ki ha tangata fakapotopoto ‘oku langa hono falé ‘i he maka ke ‘uluaki fakamā’opo’opo mu’a kimu’a ‘oku tau hoko atu. Kia au Sea ‘oku ‘ikai ke u ongo’i ‘e au ‘oku tonu fenāpasi ke tau hokohoko atu pē tautolu ‘o talanoa ki he *affairs* ‘o e fonuá ka tau *ignore* ‘a ‘Ene ‘Afio mo e anga ‘ene houhau pē ko ‘ene ta’efiemālie pē ko ‘ene *withdraw* ‘Ene *confident* ke *handle* pē ‘e he tēpile ko ē Sea.

‘Oku ou tui ko e Fale ni te ne hanga ‘o *mitigate* e palopa, tu’o lahi ‘eku toutou feinga he ta’u kuo’osi ke ‘omai ‘a e Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio ‘o kapau na’a ke mea’i lelei pē ko e lipooti na’a tau tali ‘aki na’a ku lotomamahi ai mou pehē ‘e lotomamahi ‘a ‘Ene ‘Afio pea na’e lotomamahi he na’a ku ongo’i ko e fōtunga.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko u tui pē au Fakafofonga ko eni te ke toe ‘ohake ‘etau me’a ka ko u tui

Vaea Taione: Sea fakatonutonu

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ke tau mahino mu’a hē pea tuku, he ko u tui ko e ngaahi me’a ko eni fiema’u pe ... ‘i ai e me’a fakalao.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou loto Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ou tui ‘oku kei ngāue pē ‘a e Kapineti mo e me’a ko ē, ke fai ‘a e me’a ko eni,. Ka tau ki’i tu’u mu’a tautolu Fale Alea ‘o Tonga tau ngāue ē ko e fa’u lao kae ‘oua leva te tau kolosi ‘o faitu’utu’uni.

Paula Piveni Piukala: Ko e hā ha’atau poa ka ‘ohovale ange kuo *dissolve* he ‘Ene ‘Afio he ‘Ene *prerogative* pē ‘a’ana.

Vaea Taione: Sea ki’i fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: ‘A e mafai ‘oku ‘i ai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e me’a ē te tau a’u ki ai, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau me’a. Ko e ngaahi mafai kehekehe.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi; Sea fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole ke tau *address* e ‘isiu ko eni he ‘oku mahu’inga

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kuo u tui au kuo mahino e ‘isiu ko eni ki he Fakafofonga ka kuo ‘omai hono lotó pea ‘oku ou ‘osi ‘oatu pē fale’i ‘a e motu’a ni mo e ngaahi tūkunga ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema ko eni kuo ‘ohake Fika 8 toe ‘i ai ha’o ki’i fakamaama ‘a koe ‘e toe maama ange.

Vaea Taione: Sea tapu mo e Sea tapu mo e Tokoni Palēmia, Hou'eiki Nōpele mo e Fakafofonga 'a e Kakai. Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e ta'ema fatukituki hangē ko e lau ko ia me'a ko ia 'a Tongatapu 7 'a e fatongia ko eni. 'Oku talanoa ma'u pē foki 'a e Fakafofonga Sea pea 'oku tau mea'i kātoa pē 'Ene 'Afio hono mahu'inga fuakava ko eni Sea na'a tau fai ko 'etau mahino ia 'oku tau tukulolo kotoa pē ki he 'Ene 'Afio 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga ko eni Sea. 'Alu leva e Fakafofonga 'o polokalama 'o tāpalasia kātoa 'etau fu'u Fale ko eni Sea 'i he taimi kotoa pē kau e motu'a ni, ko fē'ia leva 'a e fuakava 'oku talanoa ki ai 'oku tau ngāue kotoa pē ki he 'Ene 'Afio. 'UHINGA pe ke fakatokanga'i pē 'e he Fakafofonga 'oku mahu'inga tatau pē ki he taha kotoa pē 'ete fuakava mo 'Ene 'Afio, 'o kapau leva 'e hanga 'e ia 'o fakafehalaaki'i 'ene me'a 'oku ha'u 'o me'a'aki 'i Fale ni mo 'ene me'a 'oku tala ko ē 'i tu'a. 'Oku ou fakatokanga pe kia tautolu, 'oku 'alu ia tāpalasia tautolu 'i he'ene polokalama.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou fakatonutonu atu e Fakafofonga Fika 8 Sea.

Vaea Taione: Ko 'eku fakatonutonú ia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakamolemole atu pē ongo Fakafofonga kuo tau ki'i tō ki hē fakamokomoko kuo 'osi mahino ia Fakafofonga he 'ikai ke mo toe ... 'oange pē au e faingamālie, ka kuo mahino e me'a 'oku ke me'a mai ai. Ko e me'a ko ē te u toe tukuatu ki ai. Mau fiu mautolu he *privilege* he tohi lāunga lāunga ange. Ko u faka'amu ke ha'u e ta'u fo'ou ni tipeiti pē pea ma'u e mahino pea tuku ai pea tau hoko atu 'etau ngāue 'oua 'e a'u ke 'ai ke tau pehē taimi ki he taimi.

Ko ia Fakafofonga ko 'eku 'omai pē ange pē ...kae mahino ia kae hangē fakamālō atu mafatukituki kiate koe 'a 'etau fuakava ka kapau te tau a'u ki ha tu'unga 'oku tau tipeiti ai. Pea toki 'ohake ai 'omai he Fika 8 ko e ki'i fakasisi mai 'ene faka'uhinga ka 'e 'i ai ha taimi ia te tau toki ...

<007>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Sea Le'ole'o : ...na'a a'u ki he tu'unga ko iá pea te tau talanoa'i 'a e fuakavá pea mo hono ngaahi 'uhingá pea tau toki, ko e taimí ia. Ka ko e koloa pē kuo 'omai ho'omou fakakaukaú mo e mahu'inga'ia he ngaahi tūkunga 'oku 'i ai mo e ngaahi tapa kehekehe e fonuá he taimí ni. Ka ko 'eku kolé pē foki 'a'aku tau toki 'ai pē 'etautolu mo hono fo'i taimi. Ka 'oku tau tipeiti ai pea ha'u he fongá pea tau tipeiti pē ai ke a'u ki he mahino pea tau fai tu'utu'uni 'oku mahino 'e fai e me'a. Ko e 'ohake ko eni 'o ki'i 'asi hake he pongipongi ni pea tau ki'i lave, faka'apa'apa pē au ki ai ko e ki'i 'ohake pē ke mou fiemālie ka tau foki tautolu ki he'etau 'asenitá. Ka toki 'i ai ha ngaahi feme'a'aki ia ki he *issue* ko ia tēpile'i pea tau 'ai ai ke a'u 'a e ngaahi faka'uhingá ki he taupotu tahá ka tau toki faitu'utu'uni. 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa : Tapu pē Feitu'ú na 'Eiki Sea, pea kole pē Sea ke u fakamalumu atu he fakatapu kuo 'osi fai 'e he Feitu'ú na. Tau fakafeta'i pē mālō pē ho'o laumālie, laumālie e Kapinetí kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Nōpele pea pehē ki he kau Fakafofonga e Kakai. 'I kai ke 'i ai ha taha ia 'e ta'e'ohovale Sea he me'a ko eni 'oku 'ohake he pongipongi ni, Koe'uhí'oku ki'i lōloa 'etau fononga mai ai Sea. 'I ai pē me'a fo'ou heni 'oku ou fakatokanga'i 'Eiki Sea 'oku hoko mai ka 'oku tataki lelei pē 'e he Feitu'ú na ke tuku toloi, koe'uhi 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'i he Fakamaau'anga 'Eiki Sea.

Sea ko u tu'u ko u poupou ki he Fakafofonga Fika 7 'i he kongā ko eni 'e tohi 'ave takai Hou'eiki. Lolotonga pē lele 'a e Falé ia 'oku kei fai pē 'ave tohi 'ave takai 'i he lolotonga lele 'a e Falé. Ko e ki'i taimi mālōlō 'a e Hou'eiki, 'Eiki Sea 'omi e ngaahi tohi matu'aki fakafokifā kupu 4 'o e kongā ko eni 'Eiki Sea. Ko e , tohi 'ave takai ka 'i ai ha fakaafe mei muli pē ko ha me'a 'oku fiema'u lolotonga 'a e tāpuni 'a e Falé 'e ngāue'aki 'a e tohi 'ave takai ke tufa ki he kau Mēmipa 'oku 'i Tongatapu ni. Kapau 'e loto 'a e tokolahi, tokotaha 'o e kau Mēmipa 'oku 'i Tonga ki he fokotu'u ko ia 'oku 'i he Sea leva ke ne fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ke fakahoko 'a e me'a ko iá 'Eiki Sea.

Sea 'oku ou tokanga ki he founga 'a e ngāue 'a e Falé 'i he Fale 'Eiki ni koe'uhi ko e Feitu'ú na mo e motu'a ni pea mo e ni'ihi 'o e kau Mēmipa kau ai pea mo e Kalaké totonu ke fu'u fakapotopoto 'aupito 'aupito 'aupito. Ko e me'a pē 'oku ou ongo'i 'Eiki Sea na'e 'i ai 'a e fakaafe na'e 'omai kiate au, pea fakafou mai he Falé ni pea 'ikai ke tali, ka na'e 'omai 'a e fakaafe 'o kau ai 'a e Fakafofonga ko e fefine he loto Fale ni ki he meimei me'a fōtunga tatau pē pea tali ia kae 'ikai ke tali au. Pea 'oku 'i ai mo e fakaafe 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tuku 'oua 'e 'omai he lolotonga 'a e tāpuni 'a e Falé.

Ko u faka'amu pē Kalake ke ke fanongo ki he me'a ko eni na'a ku tali 'ikai he ko e *Ocean Vast* ko e fu'u kautaha 'oku 'omai 'o fakalele he me'a 'a e Toutai. 'Oku fu'u lahi hono 'ohake he Fale ni 'a e me'a ko e fakapotopoto he 'ikai pē ke u tui ke u fononga au pea mo ha me'a 'oku ou 'ilo 'oku 'ikai ke fakapotopoto 'Eiki Sea.

Ko e 'aho 'aneafi 'Eiki Sea 'oku ke mea'i pē hangē ko ho'o me'a maí 'oku 'i ai 'a e *precedent* na'e fokotu'u he 'api ni. Ko e 'omi 'a e folau 'o vahevahe he Falé ni pea tuku atu ki he kau Mēmipá ke nau fili mai hanau Fakafofonga. Kapau 'Eiki Sea, te ke me'a he taimi ni lahi taha e folau ki muli ia meimei ko e fili pē e kakai tatau he taimi kotoa pē. Hangē kiate au 'oku filifilimānakó ko e anga pē ia 'eku fakalea 'Eiki Sea, pea taimi tāpuni e Falé tonu ia 'omi he 'oku 'ikai ke lele e Falé hangē ko e fofonga 'oku lele he 'aho ni 'Eiki Sea.

Ka 'oku tonu pē ke tau fakatokanga'i 'e he Feitu'ú na. Mau fakatokanga'i he ko e kau Mēmipa kotoa kitautolu he Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Fakafofonga Tongatapu 7 'oku ou mālie'ia ho'o fakalanga me'a mai he Falé ni ko e toki hoko eni ha me'a pehē ni. 'ikai 'oku 'ikai ko ha toki me'a eni ia 'oku hoko. Mahalo pē 'oku mo'oni pē Feitu'ú na 'oku ke fo'ou. Ko e fo'i me'a mālie taha 'oku hoko he Fale ni ko e toki hoko he Fale ni ko e fekau ha taha ke tu'u o fuakava 'ikai ke ne tali 'e ia ke =fuakava he Fale ni, ko e fuakava 'a e Feitu'u na ...

<008>

Taimi: 1520-1525

Lord Tu'ilakepa: ... he Fale ko eni. Ko ho'o fuakava ko ē 'a e Feitu'u na, ka nau 'osi 'ilo pē au ho'o fakavetevete ho'o 'uhinga 'oku 'ikai pē ke ke loto koe ke ke talangofua ki he 'Ene 'Afio ka na'e fai pē hono fakakole ko e 'aho ni 'e fakamo'oni'i leva ko e tu'unga ē 'o e Konisitūtone kuo pau ke tau talangofua ...

Paula Piveni Piukala: Sea te u fakatonutonu ai leva 'a e Nōpele he *issue* ko eni.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'ai mai ho fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Ko e *issue* nau 'ohake ki he fuakava ko e lea fakapālangi ko e *truly*

loyal ko e lea faka-Tonga **talangofua kakato**.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia mahino ia.

Paula Piveni Piukala: Na'a ku ongo'i 'oku na fehanga hangai he ko e *loyal* ia 'oku hangē ko eni te u lava 'o fale'i 'a 'Ene 'Afio kau ka sio 'e fakatamaki 'ene me'a 'oku moko'i mai ki ai. Ko e talangofua kakato ia 'oku 'ikai toe fiema'u ke 'oatu 'e koe ha'o loto tatau ai pē ko e talangofua kakato ia. Pea ko e 'uhinga ia nau hanga 'o 'ohake mahu'inga ange ka au ke u *loyal* he kapau te ne fakahoko mai ha me'a 'oku ou ongo'i 'e lavea 'etau Konisitūtone 'oku 'i ai hoku ngafa faka-Fale Alea ke u foki ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mahino ia Fakafofonga. Na'e, ka ko u, Hou'eiki, 'Eiki Nōpele mou ki'i me'a lelei mai ke mahino atu e me'a 'oku fakahoha'a atu ka kuo ta'ofi ha *issue* ke ngata ai kae toki 'omai ha me'a pea 'ai mai pē ho'o lau he tohi 'avetakai mo e 'a'ahi folau pē ko e 'alu he taimi ko ē kuo ke afe hake koe ki he 'etau. Ko e me'a ko ē ke tau ki'i ki'i 'ai pē pea mou me'a mai ki he tataki atu, ko e 'alu pē afe hake ki hē te mou tau lau ai mo e tama ko ē ka kuo, na'e 'osi mahino pea u ta'ofi he tūkunga ko ia. 'Ai mu'a mou me'eme'a lelei mai.

Lord Tu'ilakepa: Sea ... Kole fakamolemole atu ki he Sea ki he Feitu'u na 'ikai ke ai ha'aku lea 'a'aku na'e kovi ko 'eku talanoa pē 'a'aku ia he me'a na'e hoko he Fale ni pea ko u kole fakamolemole ki he Fakafofonga e Tongatapu 7. Sea 'oku 'ikai ke ai ha taha ia 'e ta'eofō he tohi ko eni na'e 'omai 'o 'ave ki he Kapineti.

Pea 'oku sai. 'Oku sai ke mou mea'i pea mou, pea mau, pea mea'i he Hou'eiki pea lave'i he motu'a ni. Ko hono 'uhinga 'Eiki Sea 'oku si'isi'i e taimi ha ni'ihī he Hou'eiki ni mo e 'a 'Ene 'Afio tapu pē mo ia.

Ko e tokotaha ko ē na'a ne fai e tohi 'Eiki Sea. 'Oku ou ki'i fanongo au ko e tohi na'a ne 'uluaki tuku ia kitu'a. Pea toki 'ave tohi ki he Kapineti. Pea ko u faka'amu pē Hou'eiki Kapineti ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Kātaki pē mu'a 'o me'a mai na'e fai e feme'a'aki ki he me'a ko ē pea nau 'osi kole atu tau tuku ai he tūkunga ko eni 'oku 'i ai pea ka toki a'u ki he tu'unga pē ko 'etau a'u ki he Fale Alea pea 'omai ki loto ki hē *issue* ke tau feme'a'aki.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u fakamolemole.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mahino 'a e lea faka-Tonga pē 'ikai?

Lord Tu'ilakepa: Te u tatau atu au hangē ko e me'a 'oku ke me'a mai ki ai ke 'omai he Fale ni kuo 'omai he kau Fakafofonga e me'a ki he Fale ni pea ko e me'a ko u tu'u atu ai ke fai hano tali 'Eiki Sea kae tuku atu ā ki he vaha'a e Pule'anga pea mo e Kapineti ko e tu'unga 'oku 'i ai e tohi ko eni 'Eiki Sea ke nau hoko atu ka ko hono mo'oni 'Eiki Sea ko u 'oatu pē me'a 'oku ou a'usia mo e me'a 'oku ou lave'i 'Eiki Sea ka he'ikai ke 'osi e me'a ko eni 'e pau pē ke foki mai he Fale ni 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea. Faka'osi atu ai leva e ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakafofonga 'ai pē ke ke mea'i e Tu'utu'uni he ē. Ko 'ete tu'o ua tu'o tolu pea ke kole mai te ke toe tu'u ke u talaatu pē te ke toe ngofua pē 'ikai. He 'oku 'i ai pē 'eku mafai 'a'aku ke u pehē atu ke ke fe'unga ā he kuo ke tu'o ono eni ho tu'u ki 'olunga, 'oku 'i ai pē Tu'utu'uni ko e Tu'utu'uni ko ena 'oku ke fa'a to'o ko ē e Tohi Tu'utu'uni 'o fakamamafa pehē mai ko e Tu'utu'uni tatau ē. Tu'o taha pē tu'u ki 'olunga pea ke kole mai ki he Sea ke fakangofua atu.

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i kole atu ki he ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Faka'osi mai.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. 'Oku ou hoha'a pē au Sea ke tau fakatokangaekina e *issue* ko eni he 'oku 'ikai ke u tui ko ha me'a si'isi'i eni 'ikai ke u lotu ke tau hahaka hake pē kuo *react* mai 'Ene 'Afio fakatatau ki he angatu'u na'e fai, ko e me'a 'oku ou ongo'i he ko e mamūsia ka 'ohovale ange 'oku *dissolve* e Fale Alea ko e mamūsia ko e kakai totongi tukuhau. 'UHINGA ia 'eku, 'eku ongo'i 'oku mahu'inga ke tau *pay attention* ki he *issue* ko eni Sea ai ha'atau fokotu'utu'u mo ha fakakaukau ko e 'ū me'a ko eni te u ko u lotu hangamālie pē na'a ku lave pē ki he fuakava 'ene mahu'inga ke tau *address* ia kimu'a 'oku tau fa'aki ki ai ko eni 'oku tau fa'aki he fo'i *situation*. Ka ko e, ka ko hono mo'oni Sea ko hono mo'oni 'oku 'ikai ke u ongo'i 'oku malu e kakai 'o e fonua 'oku 'ikai ke u ongo'i 'oku malu 'eku fānau hono pole'i ...

<009>

Taimi: 1525 – 1530

Paula Piveni Piukala: ... Pehe'i 'a e mafai 'o 'Ene 'Afio.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakafofonga fe'unga, 'oku 'ikai ke toe e me'a ko eni, 'a eni neu lave atu ki ai. Toki taimi 'e tipeiti'i ai e kaveinga ko ena, 'oku tau tokanga kātoa pe ki he me'a ko eni. 'Oku 'ikai ke tau lotu ke pehē hotau fonuá. Ka 'oku, taimi eni 'oku tau fai 'etautolu tau e'a ko ee. 'E toki a'u ki he tu'unga 'oku a'u mai e me'a koiá. Pea tau tipeiti ai he 'oku me'a mo e tokotaha kotoa pe.

Ka ko e me'a ko ena 'oku ke 'omaí teke toutou foki pe koe 'i ho'o faka'uhingá

Paula Piveni Piukala: Sea koe, kātaki pe Sea, ko 'eku 'uhingá ke tau *treat priority* e fo'i 'isiu ko eni, 'uhinga ko eni. Ko e Fale ko eni ko e Fale fa'u lao, Fale *of order*. 'Oku 'i ai e fakahinohino ki ai. Pau leva 'oku 'i ai ha me'a 'oku tūkunga tamaki, tuku ho feilaulaú hē ka ke 'alu 'o fakatonutonu mai ē.

Ko 'eku tokangá Sea ke fakapotopoto 'etau faitu'utu'uní, tau hanga 'o *address* e 'isiu ko eni. Fai ha femahino'aki mo 'Ene 'Afio he na'e 'osi mahino he na'e 'osi mahino pe ki he Falé ni 'Ene tuputāmaki. Na'e fakahoko lelei mai pe kiate au 'ikai ke ne toe tali ke na *meeting* pea nau toutou 'ohake pe heni Sea, 'o a'u pe ki he tu'unga fai ai e felauaki, 'o ne lāunga'i ai au 'e he motu'á ni.

Ka ko 'eku tokangá 'ikai ke u tui au ko ha 'isiu si'isi'i eni ke tau teke 'etautolu ki he tafa'akí. Ka tau 'alu tautolu he me'a 'oku 'ikai ke fu'u 'i ai ha'ane *base effect*.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga, ‘oku ‘ikai ke teke. Ko ‘etau mahino’i te tau, ko e ‘asenitá, ko ‘etau ‘asenita ē ‘etau ngāue, ko e ngāue ē Fale Aleá. Pea ‘ohake e ngaahi me’a ko ení ‘oku ‘i ai e tokanga. ‘Oku ‘ikai, na’e ‘ikai ke fai ha tohi mai mei he ‘Ene ‘Afió ki he Fale Aleá. Ko ‘etau tokangá ko e ‘uhingá, pea ko eni ‘oku ‘osi ‘omai ho’omou tokangá pea ko eni kuo ‘osi talaatu tau fai, tu’u he fo’i tu’unga ‘oku ‘i ai he taimi ní he ‘oku lolotonga fai pe ‘a e ongo ma’u mafai ko ení.

Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ta’etokanga’i pea tau toki a’u ki ha tu’unga. He ko e me’a ko ē ne u ‘osi fakangofua ke mou ‘omai ko ‘etau ongo’i ‘etau fengāue’akí he ko ‘etau tokoni ki hotau fanga tokoua ko ē ‘oku nau me’a hē. ‘Oku ‘ikai ke tau kau tautolu ai. Ko ‘enau tokoni atu ‘a e me’a koeni ko ē ‘oku mou ‘osi ‘ohaké. Pea ko u pehē atu tau fakatokanga’i ia mo ‘etau fuakava mo e hā fua e me’a ‘uluakí. Ka tau ki’i taimi ai ‘i Fale Alea, tu’u na’a tau ‘oho atu ‘o ‘oho ha fu’u, ha fu’u me’a kehe me’i he ngaahi ma’u mafai, me’i he vahevahe ‘o e *separation of power* hē.

Tau ki’i tu’u hē, ‘osi fakatokanga’i ‘a e me’a ‘oku hoko ki hotau fanga tokoua ‘i mu’a hē. Pea ‘oku nau lolotonga fai pe mahalo ngāue mo nau ngāue ki ai. Ka tau ki’i taitaimi hifo pea tau toki a’u ki ha tu’unga pea ka alea’i ai ka ‘oku ke pehē ia ‘oku ‘ikai ke tau tokanga’i. He ‘oku ke, ‘ai pe Fakafofonga mo ke fa’a me’a ma’u pe he taimi ni’ihi. Ko ho hanga, ko ho me’a pe ‘a koe ho’o fakakaukaú pea ke talamai ‘e koe ia kia mautolu kātoa ‘oku ‘ikai ke mau tokanga mautolu ia ki ha me’a ko koe pe. Tau ki’i lī pe mo ‘etau me’á, ‘etau fengāue’aki, ‘oku tau fakatokanga’i.

Ko e talu ‘etau feme’a’aki mai ho’o ‘ohake ho’omou me’a ‘oku fakatokanga’i. Tau ki’i *hold* hē ‘a e Fale Alea ‘o Tongá. Ke tuku pe kae fakakakato e ongo ma’u mafai ko ē pea tau toki alea’i ka ‘oku a’u e mahu’inga ‘o a’u ki ha tu’unga pehē. Pea ko e Fale Alea ‘o Tonga kuo pau ke fou he’etau founa ngāue, tipeiti ke a’u ki hono ngata’anga pea tau faitu’utu’uni. Me’a.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tapu mo e Feitu’u na, ko e ki’i kole pe ke to’o ange mu’a e fo’i lea ko e angatu’u na’e me’a’aki ‘e he Fakafofonga Fika 7.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Naá ku ‘osi tala pe ‘anenai ‘o fakatokanga he fakatonutonú he na’á ku tali e fakatonutonu ko iá. Ko e iku te tau ‘ai hake ‘o tau maumau’i ‘aki ‘etau tu’utu’uni mo ‘etau, kae to’o ē. Ka tau, ‘osi fakatokanga’i e ‘isiu ko iá he Fale Alea ‘o Tongá Hou’eiki. Pea ka toki ‘i ai ha fakamatala ‘ea mai he ngaahi uike, he ngaahi ‘aho ko ē kuo tau tu’u, ke tau ‘ai ha me’a ke tau tokoni ai mo tau hū e Fale Alea ‘o Tonga. Taimi ni kei me’a ko ē ka ko e fakame’apango ia ‘a e a’u e founa ngāue e fonuá ni.

Kuo te’eki pe ke ‘osi e Fakataha Tokoni mo e hā kuo mama kitu’a e ngaahi me’a fakalotofalé. He kapau na’a nau fakalotofale pē, fakalotofale. Kaikehe he ‘ikai ke tau toe hoko atu ki ai he te tau tō pe tautolu ‘o hangē ‘oku tau tipeiti’i e me’a ni Hou’eiki. Mou me’a pe ā ai ko ena ‘oku ‘osi ‘oatu ho’omou, ‘omai ho’omou lotó. Pea ka a’u ki ha taimi tau toki tipeiti he ‘isiu ko iá pea ‘ai. Kae fitemālie ā ai Fakafofonga Fika 7 ka ke ‘ai mai 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu’u na, fai pe ha fakalavelave ki he ngaahi ‘isiu ko ení. Ko e ‘uluakí Sea ko e tafa’aki ko eni ki he matemate ko ē ‘a e ‘uhilá. Fakamālō pe au na’e ‘osi ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó e tali. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui Sea ‘oku

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakafofonga kātaki, ko e 'uhingá he na'a tau afe pe foki ko e kole mai ko ení. Pea te tau 'alu, 'oku ou mahu'inga'ia pe au ke me'a, ka ko ena kapau ko e 'uhilá. Kapau kuo 'osi mahino ...

<010>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Sea Le'ole'o: ... e me'a na'e me'a ki ai e Fika 4 pea mo e talí pea ka 'i ai me'a, pea kapau 'oku 'i ai ha toe me'a kehe ko ē te ke tānaki mai ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko e ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ka te ke toe tātā hake koe 'i he miniti 'e 15 ko ení ke ke toe 'ai'ai pē koe.

Taniela Fusimālohi: 'Ikai Sea, ko e ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a ko eni 'oku 'osi mahino 'a e fehu'i ko ē 'a e Fika 4 mo e tali maí tuku, pea kapau 'oku toe 'i ai ha'o me'a kehe 'oku ke toe tokanga ki ai ke tokoni atu ke toe tali mai pea 'ai mai.

Tui ta'efakafiemālie tali mei he Pule'anga fekau'aki mo e palopalema he matemate 'uhila

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko 'eku 'uhingá eni Sea ko e tali ko ē na'e 'omaí 'oku 'ikai ke fakafiemālie ia. 'A ia ko e me'a fo'ou ia. Ko e ngaahi fakamatala ko ē 'oku ha'ú 'oku manavasi'i e kakaí he ngaahi me'a lahi. 'Uluakí ko e ngaahi pekia ko e ngaahi sino 'o e pekia, ko hono uá ko e koloa 'oku tuku 'aisi, ko hono tolú ko e ngaahi koloa 'oku 'i he ngaahi fale mo e pisinisi.

Sea ko e 'uhinga ia e maumau ko ē mo e hoha'a lahi ko ē 'a e kakaí ki he, ka ko e tali ia ko ē 'oku 'omaí 'oku 'ikai ke u tui au ia 'oku fakafiemālie ia ke fai pē ha kole fakamolemole pea tali 'o pehē 'oku tali ki he kautaha ke nau ōmai mei Nu'usila ke fai ha ngāue. Sea ko 'eku kolé 'aku ia ke 'omaí pē mu'a 'a e talí 'apongipongi.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea fakatonutonu atu pē. 'Oku 'ikai ko e tali. 'Oku lolotonga ngāue 'a e kautaha ki ai. Ke fakatonutonu ange pē me'a 'a e Fakafofongá 'oku ne pehē 'oku kei tali. 'Oku 'ikai ke tali, kuo 'osi 'i heni 'a e kau ngāue mei Nu'usila mei he Falaité 'o a'u ki he 'ahó ni. 'Oku nau kei ngāue ki he palopalema ko eni 'oku hokó.

'Eiki Sea Le'ole'o: Sai ko e me'a ia 'oku, 'e Fakafofonga, ko e talí mo e me'a ko ē fekau'aki mo iá. Ka ko e ki'i tokoni pē ko e, ko 'etau 'asenita pē ko ení 'oku 'i ai 'a e lipooti ko eni 'a, na'a ke komiti ai 'a e Komiti ko eni Faka'eke'eke 'a e Fale Aleá ki he 'Uhilá. Te'eki ke u lau 'enau lipootí ka 'oku, ka na'a 'oku 'i ai ha ngaahi me'a ai 'oku ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku 'uhingá pē 'aku ia Sea ke 'omaí pē mu'a e talí 'apongipongi, talaange ke fakaikiiki ange he 'oku hoha'a e kakaí. 'Oku 'ikai ke u tui au ko e tali ko ení 'oku 'osi 'omaí 'oku fakafiemālie. Ko au eni ko e konisiuma au ko e tokotaha au 'oku ou totongi 'uhila, pa'anga 'e 200 tupu he māhina. 'Oku 'ikai ke u fiemālie au ki he tali ko eni 'oku 'omaí, 'oku 'i ai pē kautaha 'oku nau lolotonga ki ai. 'Omai ha tali fakaikiiki he koe'uhí 'oku 'i ai e

lipooti heni 'oku 'omai mei he Komiti Fili 'a e Falé 'oku hā mai ai 'a e ngaahi *issue* tōnounou lahi.

Ko e me'a 'oku ou hoha'a ki ai 'e Sea pe 'oku, pe 'oku a'usia ko ā 'e he Poate 'Uhilá 'a e tu'unga ngāue fakapolofesinale ko ē ke 'oua 'e hoko 'a e maumau ko ení. Ko e ngaahi maumau ia ko ení 'e Sea 'oku ou fakapapau atu, kapau na'e 'alu e tu'unga ngāue 'a e Poate 'Uhilá ki he tu'unga fakavaha'apule'angá 'oku 'ikai ke tonu ke hoko ha maumau pehē ia. Ke tali ki ha kongokonga, 'oku 'ai ke feinga ke toki fetuiaki e, 'a e solá pea mo e me'a mei he misini *power*: 'Oku 'ikai ke u tui au ia 'Eiki Sea ko ha ngaahi me'a eni ia na'e tonu ke hoko ia, 'oku hala ia pea 'oku ongo kovi ia Sea.

Ko 'eku kole 'a'aku ia 'i he taimi ní, 'omai pē talí 'apongipongi pea 'ai ke fakaikiiki ange he 'osi ange ko ē 'etau tali pe toki 'omai e talí 'afē, kuo lahi ange e maumaú. Pea ko ē 'oku talamai pē he Minisitā, mou ō moutolu 'o faka'ilo, faka'ilo e Poate 'Uhilá ki he me'a ko eni kuo hokó kapau 'oku 'ikai ke mou fiemālie. 'Oku 'ikai ke u tui au ko e tali ia ki he fehu'í. 'Omai ha tali, kapau ko e palopalemá ko e fakatekinikale ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea fakatonutonu atu Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Omai ha tali 'apongipongi ke tau sio ki ai.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e 'uhinga na'e fai ai 'a e fakahoha'a pehē koe'uhí ko hono talamai 'e fai e faka'ilo. Ka ko e palopalemá 'Eiki Sea ko e me'a, 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe ko e hā e toe tali te u talaatu, te u loi atu 'e mo'ui e 'uhilá 'apongipongi? 'Ikai. Te u talaatu 'oku fai e ngāue ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakafofonga na'e 'osi fai pē foki 'a e kole 'a e Fakafofonga Fika 4 ko e 'uhingá ko e, ko e me'a eni ko ē 'oku nau talamai he taimi ní ko e palopalemá mo e hā e palopalema, ko e 'ū me'a he fehū'aki ko eni 'a e *wind* mo e sola mo e tisoló mo e hā pea 'oku, ka ko eni 'oku talamai 'oku 'i ai e kau mataotao 'oku nau 'i heni. Pea na'e kole foki ki ai e Fakafofongá ka maau 'enau ngāué, mahalo ko e toki lipooti ia 'e ki'i kehé.

Ka 'omai 'apongipongi 'e toe 'omai pē me'a tatau tukukehe kapau 'oku tau talaatu tautolu ke tuli kátoa e kau ngāué 'apongipongi kapau 'oku omai 'o lipooti mai. He ko e tukuhua pē ka ko e, ka ko e, ko u tui 'e maau ange kapau, he ko e uike pē mahalo 'e ua 'e Fakafofonga pea tau toe 'ai. Ko e hā e ngāue ko eni na'e fai he kau mataotao pea 'oku mau tui he 'ikai ke toe hoko e me'á.

Taniela Fusimālohi: Sea mahino pe ia kia au.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Uhingá he ka toe 'omai ha lipooti ia.

Taniela Fusimālohi: 'E Sea mahino pē kia au Sea 'a e 'uhinga fakatekinikalé kae 'omai ha tali 'oku fakafiemālie angé 'apongipongi ke fanongo ki ai 'a e kakaí he koe'uhí ko e matemate 'a e 'uhilá he 'ikai ke tu'u ia 'i he uike 'e ua ko eni ka hoko maí. Ko e maumaú 'e 'alu ia ke lahi ange pea ko e 'uhinga ia 'eku pehē 'oku 'ikai ke fakafiemālie 'a e tali ia he efiafi ní. 'Omai ha tali 'auhu 'o fakaikiiki mai 'a e me'a 'oku lolotonga ...

<002>

Taimi: 1535-1540 Sau

Taniela Fusimālohi: ... hokó, mo e hā ‘a e ngāue ‘ai ke pau, tuhu’i pau mai ko e ngaahi ngāue e ‘oku fai he uike ua ka hoko mai, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e a’u ki ai kuo sai. Pea ko e kole ia he efiāfi ni, ‘omai mu’a ha tali ‘apongipongi.

Ko hono ua Sea ko e ...

Tu’utu’uni Sea ‘omai TPL ‘apongipongi fakamatala fakafiemalie fekau’aki mo e palopalema he toutou mate ‘uhila

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai Fakafofonga, Fakafofonga ‘ai, sai ke ‘ai ‘a e fo’i me’a ko ia, ‘e Tokoni Palēmia, ‘e ‘Eiki Palēmia Le’ole’o ‘oku ou tui, ko e me’a eni ‘oku mahu’inga’ia ‘oku mahu’inga’ia ‘a e Fale Alea mo e kakai ‘o e fonua ka ma’u mai ha ki’i, ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o fakamālohi’i koe ke ‘omai, kae kole atu mu’a ki he kau ngāue ‘omai ha ki’i me’a ke tūkunga ko eni ko e ngāue, ko e palopalema ē na’e hoko pea ko e ngāue eni ‘oku kamata’i ‘e he me’a ke ‘omai pē ha ki’i tali pehē ‘apongipongi na’a kuo fiemālie. Pea ka maau ki ‘apongipongi pē ko e kae ‘omai mu’a ha ki’i me’a fakaikiiki kae fiemālie Fakafofonga, he ‘oku mahu’inga eni ‘oku ‘ikai ke pehē ko e fo’i ‘aonga ia ‘o e fakamolemole ko ia na’a ke ‘omai, mau fakamolemole atu, fakamolemole atu. Ka a’u ki ‘apongipongi pē ko e ‘omai ha ki’i fakamatala ko e me’a na’e toutou mate atu ai ‘a e ‘uhilá he na’e pehē mo pehē mo pehē, hangē pē ko ena ‘oku ‘i ai, ko e fekolosi’aki ‘a e ngaahi ma’u’anga ivi, pea ko eni ‘oku ‘osi fai ‘a e ngāue pea ko eni ‘oku kamata ‘a e ngāue, fiema’u mai ki ‘apongipongi pea ka toki ‘ikai, kae kole pē, ko ena ‘oku malimali pē Tokoni Palēmia ‘e, ‘uhinga he ko e ‘omai ko ē ‘auhu ia ko ē me’a ko e tali tatau pē, fakamolemole atu, ko e tekinkale, ko e hā, ‘a ia fiemālie ki ai Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku totonu ke toe me’a mai ia mo e tali tatau ‘oku ne fai he ‘aho ni ‘apongipongi.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ikai ko eni na’a ku ‘osi talaatu, ke feinga’i ke kehe mai ke ‘omai ha tali ‘oku fakafiemālie.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ke fakaikiiki mai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ena ko e timi ena ‘oku ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea fakaikiiki mai ko e hā ‘a e me’a ‘oku hoko, ko e hā ‘a e ngāue ‘oku ‘ai ke fakahoko he uike ni mo e uike kaha’u kae foki ‘a e ‘uhila ki he *normal*. ‘Oku ou tui ko e me’a ia ‘oku ui ko e tauhi ‘o e ‘o ....

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘a ia pē ko ena na’a ku toki ‘ai atu ke mahalo ke fakaikiiki mai ‘a e me’a ko ia ka ma’u mai, he ‘oku mahu’inga ia, mahu’inga ‘a e matemate ‘a e ‘uhila kia kitautolu mo e kakai ‘o e fonua, tau, he ko e fo’i me’a ia ko ia, *issue* ko ia ‘oku tau ‘ilo tonu ‘etautolu, he na’a tau ‘i heni pē ‘i he mate ‘a e ‘uhila mo e me’a. ‘Ikai ha taha ia ‘i Fale Alea ni te ne ta’e mea’i, palopalema ‘o e ‘uhila ‘a e matemate.

Hoha’a ‘Eua 11 ki he me’a hoko he vaha’a Pule’anga mo e Fakataha Tokoni

Taniela Fusimālohi: Sea ko e poini hono ua ‘oku ou fie ‘ohake Sea kātaki fakamolemole, ko e tafa’aki ko eni ki he me’a ‘oku hoko ‘i he vaha’a ‘o e Pule’anga pea mno e Fakataha Tokoni. Sea ‘oku ou tui ki he fakamalanga kuo ‘osi fai ‘oku ‘ikai ke totonu ...

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Osi ‘oatu ‘a e me’a ko eni pea ko ‘eku kole atu Hou’eiki kuo ‘osi mahino ‘u me’a ko ē ‘oku ‘oatu ’e he kau fakahinohino ko ē pea te tau ‘ohake ai pē, pea ko ‘eku, ‘oku ou tui ‘oku tau fe’unga, ‘osi ‘oatu ho faingamālie pea ‘oku ‘oatu ngaahi faingamālie ko ē, ka tau hoko atu tautolu ki he’etau ngāue ‘a e Fale Alea.

Taniela Fusimālohi: Sea, ka u ‘oatu pē mu’a ha ki’i fakamaama nounou pē ko eni, ‘ikai ke u toe hanga ‘e au ia ‘o ‘ai ha me’a kehe, ‘oku ou loto pē au ke ‘oatu ‘eku poini pē ‘aku ia ko eni ke fai ki ai ha fakakaukau, ‘i he tu’unga ko eni koe’uhi he ko e tu’unga pelepelengesi. Ko e anga ko eni ‘eku fakakaukau ki he me’a ‘oku hoko, ‘oku fekau’aki ia mo e mala’e ko eni ‘oku ui ko e fetu’utaki.

Ko e anga maheni ko ē ‘o e fetu’utaki ko e pōpōaki ‘oku ‘omai. Ko e pōpōaki ko ē ‘oku ‘omai ‘oku ‘omai ‘aki hono ngaahi lea, pea ‘oku filifili lea ‘a e tokotaha ‘oku ne ‘omai ‘a e pōpōaki ki he tokotaha te ne hanga ‘o lau ‘a e pōpōaki. Ko e pōpōaki ko ē ‘oku ‘omai ko e to’o ‘a e falala mo e mokoi, ko e fō’i pōpōaki ia ka na’e ‘omai hono ngaahi lea ke fakafōtunga mai ‘aki ‘a e ‘uhinga.

Pea ko e ‘uhinga eni ‘eku fakakaukau Sea, kapau ko ia, ko e tu’utu’uni foki ko ē ‘a e Kapineti mo e tu’utu’uni ko ē ‘a e Fakataha Tokoni, ko e me’a kotoa pē ‘oku ha’u ia ‘i he ‘osi ha makatea ‘a e Fakataha Tokoni mo e Kapineti ‘oku ui pē ia ko e tu’utu’unu. Ka ‘oku totonu ke tau fakakaukau ki he me’a ko eni Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e pōpōaki ko e pōpōaki ‘oku fekau’aki ia mo ha tu’utu’uni, pē ko ha *order*, talamai ke fai koe’uhi he ‘oku talamai ia ‘e he lao, pea mo e Konisitūtone, pē ke tau longo angé pōpōaki pē ‘oku ‘uhinga mai ia ki ha fakamatala pē ke puke, *information*, pē ko e ‘uhinga hono ‘omai ‘a e pōpōaki ke fale’i ki ha me’a ke fai, pē ko e pōpōaki ko ha talafatongia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E Fakafofonga, ko ‘eku kole atu, kuo mahino ia. Ko e me’a ko eni ‘oku hoko ia, ‘a eni ko eni ‘oku ‘osi talaatu, ko e ngaahi fetukuaki ko eni, ko e ngaahi me’a ko eni he ongo ma’u mafai ko ē tau kei tu’u tautolu ‘o taimi ke tau, kuo tau ‘anolaiso ‘etautolu ‘a e ngaahi me’a, pea ka a’u ki he ngaahi fengāue’aki ko eni ‘oku hoko, kuo nau *settle* pē ‘enautolu ‘i ha fa’ahinga me’a. ‘Oku ‘ikai ke u pehē ‘e au ‘oku fakata’e’aonga’i, pea ka ‘oku, pea tau nofo tautolu ‘o ‘anolaiso ‘a e hā mo e tohi mo e ha na’e ‘ikai ko ha tohi ia kia kitautolu, ko e tohi ia ki hē ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’a ‘a’aku ia he ‘oku ‘i ai ‘ene kaunga ‘ana ia ki he Fale Alea.

Lord Tu’ilakepa: Fakatonutonu, Sea fakatonutonu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e me’a kehe leva ia ke ke toki fokotu’u mai ke tau tipeiti ai he ‘oku ‘i ai mo e ngaahi ‘uhinga kehekehe ...

<005>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...Kae ‘ikai ke ke ha’u koe ‘o malanga’i mai ho ‘ilo pea u ‘oatu ‘e au ha taimi ka u afe au ki ai kae tuku e ‘asenita ia.

Taniela Fusimālohi: Ka u faka’osi atu pē ‘e au ‘eku poini Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai mai ke faka’osi ka tau hiki ā ki he’etau ‘asenita.

Lord Tu’ilakepa: Ki’i fakatonutonu Sea. Ko u kole atu Fakafofonga ke ke me’a tuku ā, tuku ā ko e’ uHINGA ka tau hoko atu ki he ‘asenita he na’a ke ta’ofi au Sea pea u tangutu ki lalo ‘i he ‘isiu ko eni, ha e me’a ‘oku tau kei talangata’a ai ki ai pea tau ‘ai e me’a ko ia fakamolemole atu ki he Fakafofonga ‘Eua 11. Tau hoko atu ho’o *opinion* pē ho’o fakakaukau toki tali ke ‘omai pea tau toki feme’a’aki ai, he kapau te u lave ‘Eiki Sea e fu’u fo’i hā koā ha hono ui angatu’u fakapulipuli ka ‘oku totonu ke ‘oatu ke mou mea’i ‘e moutolu ‘i he Fale ‘Eiki. Ko u kole atu ke nau ‘uhu ki hē.

Kole ke fakangata feme’a’aki he ‘isiu fekau’aki mo e vā e Pule’anga mo e Fakataha Tokoni

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e me’a ko ē ‘oku ou ta’ota’ofi atu he ‘oku tau ‘alu hake tautolu ‘i he ‘ū me’a ‘oku te’eki ke fu’u tēpile’i mai pea ‘omai mo hano ngaahi makatu’unga pea tau ...ko e kei feme’a’aki ia ‘a e Fale Alea maau mai mo hono ngaahi pepa ngāue mo hono me’a pea tau ‘analaiso ai pea tau malanga’i ai, ko ‘etau takitaha ma’u pē, ‘ikai ke u lave au fanongo pē ‘oku ‘i ai e tohi mo e hā mei hē ki hē. ...

Taniela Fusimālohi: Ka u faka’osi atu pē kātaki fakamolemole. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga eni Sea ‘i he anga ‘eku sio mo ‘eku lave’i ko e tali ‘oku ‘ave ‘oku ‘ikai ke fenāpasi ia mo e pōpōaki na’e ‘omai, he ko e me’a ‘oku fakatu’utāmaki Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea fakatonutonu atu ‘Eua 11 tuku ā

‘Eiki Sea Le’ole’o: He ko ena ‘e takitaha ‘ohake ‘ene ‘uhinga ka ‘oku ‘ikai ko e ‘isiū ia ‘oku tau tipeiti Fakafofonga 11. ‘Oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o faka’ikai’i pē ta’ofi kimoutolu, ka ko e ‘ohake pē ngaahi me’a na’e tokanga ki ai pea ko u ma’u ‘e au e ngaahi me’a ‘oku mou tokanga ki ai pea u pehē atu sai toki ha’u ia he ongo fo’i tūkunga totonu ‘oku ha’u ai ē. Ka ‘oku ke tu’u hake pē, ka ko ena ‘oku mālō ho’o ‘ai mai ho ‘analaiso ‘a koe tali mo e hā ko e ‘uhinga he na’a ke ngāue fakapule’anga mahalo ‘oku ‘i ai ha’o...kae tuku ke toki ‘i ai ha taimi ke toki fai ha feme’a’aki ki ai.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō ka u faka’osi atu he koe’uhī ko e anga ‘eku hoha’a ‘oku pehē ni ‘oku toe ke ‘omai ha tohi tatau ki hotau Fale Alea ‘oku ‘ikai ke tau tokanga tautolu ki he me’a ‘oku fai mai ki ai ‘a e tokanga ‘a ‘Ene ‘Afio. Ne tau ‘osi fuakava pea ko ē ‘oku ‘osi hā pē he’etau fuakava ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ‘etau fefakapa’apa’apa’aki ia.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou hoha’a Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘O e ngaahi mafai he te ke pehē atu koe ki he fu’u mafai tau’atāina ko ia ‘e ‘omai e tohi ko e Lao Tu’utu’uni Faka-Konisitūtone pea ko e me’a ko ē te tau a’u ki ai

‘etau tipeiti kuo tau a’u tautolu ‘o mahamahalo atu ke mai e me’a mei he mafai ko ē. Tuku ke tau’atāina e ngaahi mafai mo fakahoko honau fatongia ki he Konisitūtone.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e anga ‘eku tui ko e fale’i na’e ‘omai mei he Fakataha Tokoni ‘oku ‘ikai ko ha tu’utu’uni ke fakakaukau e Pule’anga pea toki fai e talí he ‘oku fakatu’utāmaki ‘a e ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Toki fai ho faka’uhinga kae fai’aki ‘eku faka’uhinga ‘a’aku ngata e talanoa fekau’aki mo e ‘isiu ko ia ke toki fai ha talanoa lelei kapau ‘oku tēpile’i atu ‘i heni, hoko atu Hou’eiki ‘a ‘etau.

Taniela Fusimālohi: Sea fakamolemole koe’uhī ko e me’a ko ē ‘oku ‘ohake he Tongatapu 7 na’a tau a’u ki ai kuo ala mai ‘a ‘Ene ‘Afio kuo ‘ikai ke tau tokanga tautolu ki he me’a ‘oku tokanga mai ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio ‘o veteki hotau Fale.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea ‘oku ‘i ai pe tu’utu’uni ‘Eiki Sea ki he leangata’a. ‘Oku ‘i ai pē tu’utu’uni ho Fale ki he leangata’a.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ‘ikai ke u faka’amu au ke ngāue’aki ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko ia, ‘oku ou faka’amu pē au ‘oku tau femahino’aki lelei pē he founa lelei. Ka ko e fu’u ‘alu vilikikihi pehē pea mahalo na’e ‘osi teuteu ia ke ha’u ‘o malanga ki he ngaahi ‘isiu ko ia, ka ko u kole atu tuku ki hono taimi ka toki tēpile’i heni pea ‘ai.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tokanga atu Sea he ‘oku hangē ‘oku ke va’inga’aki pē ‘e koe ‘eku malanga ‘oku ‘ikai ke hangē ‘oku ongo lelei ia ho Fale. Ko ‘eku tālangá Sea he ko e ngaahi mo’oni’i me’a eni

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ikai Fakafofonga Fika 11.

Lord Tu’ilakepa: Sea taimi eni Sea ke ke tautea e Fakafofonga ‘i he’ene lea ta’efaka’apa’apa ‘oku fai ki he Feitu’u na.

‘Eua 11: He ka fehalaaki e fetu’utaki

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ou tui pē ‘oku tau feveitokai’aki pē.

Lord Tu’ilakepa: Ko hai ‘oku ne va’inga’aki ha me’a ‘a e Feitu’u na ‘e Fakafofonga.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka ko u tui pē Fakafofonga ka ‘i ai ha taimi ‘a e ‘isiū ko ia he ‘oku ‘ikai ke ta’ofi ha taha. Ka tau alea’i ko e me’a ‘a e Fale Alea pea tau tukuhifo ‘o komiti pea tau tipeiti ‘analaiso he taimi ko ia. Ka ko eni mālō pē ‘oku ‘ohake homou me’a ka ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e tohi mo e hā na’e ‘asi he mitia fakasōsiale.

Fokotu’u ke fakafoki ‘e he Pule’anga ‘enau fakamatala ongoongo na’e tukuange mei Kapineta ki he Fakataha Tokoni

Paula Piveni Piukala: Sea ki’i lave atu pē ki’i me’a si’isi’i pē ko eni ‘osi ia pea u...ko u faka’amu pē Sea ke fokotu’u atu ke kole ki he Pule’anga ke nau *retract*. ‘Oku ou tokanga pē au ke *mitigate* ‘oku ke talamai ‘e koe ‘e he tafa’aki ko ē ‘e taha ‘oku ou tokanga au ki he fo’i tafa’aki ko ē ‘e tahá ke *retract* ke fakamokomoko ko e ‘uhinga ia na’a ku hanga ai ‘o ‘ohake.

Sea talu e tu'u e Fale Alea ko eni he teemi ko eni mo 'etau fili si'i, fili si'i, fili si'i ko u fakatokanga he kapau he 'ikai ke tau fai ha me'a he 'ikai ke toe 'osi e fili si'i he Fale ni. 'Oku ou mahu'inga ke tau kole mu'a ki he Palēmia, Palēmia Le'ole'o *retract* mou fai ha *press release* 'o *retract* ho'omou *retaliate*...

<007>

Taimi: 1545-1550

Paula Piveni Piukala : ... ki he *express* mai 'e he 'Ene 'Afio 'a 'ene *confident*..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea 'oku ou ki'i fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala : 'Oku ou fakatokanga telia na'a a'u ki he..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko 'eku fakatonutonu Sea ko e ngaahi lea ko ia 'oku ngāue'aki 'a ia neongo 'oku faka-Pilitania ka ko e tukuaki'i mamafa 'a e Pule'anga 'oku angatu'u. Pea 'amusia pē mu'a Sea 'a e kau Fakafofonga ia 'oku nau fa'iteliha pē nautolu he Falé ni. Te'eki ai ha taimi ia te mau tu'u atu ai 'o talangata'a ki he Feitu'ú na. Ke fakafoki mu'a he ko e tukuaki'i mafatukituki. Pea hangē pē ko e poini na'a ke 'ohaké Sea, 'a e mahu'inga ko ē e mavahevahe 'a e 'a e ngaahi mafaí *separation of powers*. Ko e fu'u tefito'i makatu'unga mafatukituki ia 'oku fa'u 'aki 'a e fonua ni, mo e fa'unga fakapolitikalé. 'Oku 'ikai pē ke nau 'unua nautolu ki ai Sea hūfanga he fakatapu. Ko e kole atu ke fakafoki 'a e ngaahi lea ko eni...

Paula Piveni Piukala : Fakatonutonu atu e Minisitā Sea. Fakatonutonu atu e Minisitā ke 'oua 'e ngāue'aki pē 'a e *separation of power* 'oku 'i ai e me'a ko e *check and balance* kae toki kakato 'a hotau fatongia 'oku tau fuakava ki ai. Kuo pau ke fetaliui'aki 'oku 'osi tu'utu'uni'i pē he Konisitūtone.

'Eiki Sea Le'ole'o : Kuo 'osi mahino ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Kuo 'osi pea na'e 'osi tali 'e he Falé ni 'Eiki Sea 'a e Konisitūtone ke tau ngāue'aki pea 'oku tau fou pē 'i he'etau Konisitūtone. Ko e hā e ngaahi ngāue kehekehe 'Eiki Sea, 'e fai 'a e ngāue ki ai. Ka 'oku 'ikai ko e 'ai ke tau fakafekiki ai tautolu mole ai taimi e Fale. Ko e 'ū lao na'e 'osi tali he ngaahi ta'u ko ē 'o ngāue'aki, ko ia pē 'oku ngāue'aki. 'Oku 'ikai ke pehē ke hanga 'e he Pule'angá 'o fa'u ha lao fo'ou. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : Ko ia mahino pea 'oku ou kole atu Hou'eiki, tau fe'unga ā ai he 'oku 'i ai e taimi 'e toki 'omai, ka 'omai e me'a ko eni, pea fekau'aki tonu mo e Fale Alea 'o Tongá pea tau toki. Ka 'oku ou fakatokanga'i 'a e me'a 'oku mou me'a mai ki ai mo 'ohake ho'omou ngaahi fakakaukaú me'a mai ki ai e Hou'eiki 'o e fonuá mo e kakai. Tau mahu'inga'ia pē he me'a kotoa pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e loto ke pehē 'a e anga 'etau fonongá. 'Oku tau loto pē ki he ngaahi lelei taha ko ē 'e fakahokó. 'Aki pē 'i he fou pē 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku tau fa'u atu he Fale ni Konisitūtone mo e lao pea 'oku tau 'amanaki pē e fonofononga atu ko eni 'oku kei 'i he ongo me'a ko ē. 'Ohovalē pē kuo taimi ke tau hū atu mo fai hotau, mo tau hū fakalao mo faka Konisitūtone ki he ngaahi. Ka ko e ngaahi me'a ko ia 'oku 'ohaké 'oku 'ikai..knau o hotau fanga tokoua pē 'oku nau tangutu ai. Nau me'a 'i mu'a hē pea 'oku tau me'a ko ē 'oku lavea ha ki'i kupu tau ongo'i'oku lavea tau fetokoni'aki ai. 'A ia 'oku 'ohake he pongipongi ni ka 'e lava pē 'o toki, ngaahi *issue* kapau 'oku ha'u ki he Falé ko hotau fatongia, ke alea'i 'a e me'a 'e kaunga tonu mai ki ai pea tau ngāue ki ai.

Ka tau hoko atu ā mu’a kole fakamolemole atu kuo tau ‘ai ena ka tau toki hū mai tau lele ai pē ā ki he 4:00 he na’e tonu pē ke tau mālōlō he 3.00 ka ko ena kuo... ke tau ‘asi ai ki he ‘asenita Hou’eiki ko e fetakinimá ko e 5.1 ko e 'Eiki Palēmia Le’ole’o. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2023. Ki’i fakamahino mai.

Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2023

'Eiki Palēmia Le’ole’o : Tapu mo e Feitu’ú na 'Eiki Sea tapu mo e Hou'eiki e Falé. 'Eiki Sea ko e fakatonutonu eni ki he kupu 23 ‘o e Konisitūtoné mo e 63 mo e 65. Ko hono fakalūkufuá 'Eiki Sea ‘i he taimi kimu’á na’e lava pē ‘a e Hou'eiki Nōpelé ‘o kapau na’e ‘i ai hanau mo’ua pe ha, 'atā pē ia ke fili. ‘I he tu’u ko ení ‘e kau kātoa nautolu ‘i he Konisitūtone mo e Lao ko ení ki he ‘ū tu’utu’uni ko ia fekau’aki mo e ngaahi me’a ki he ‘amanaki filí Sea. Fokotu’u atu.

Taniela Fusimālohi : Sea ko e ko e vakai pē ia pē ‘oku ‘ikai ke lau ‘uluaki eni pea tau toki alea’i.

'Eiki Sea Le’ole’o : Ko e fakama'ala'ala mai pē pea lau ‘uluaki.

Taniela Fusimālohi : ‘Io Sea.

'Eiki Sea Le’ole’o : Ko e lau ‘uluaki eni.

Taniela Fusimālohi : Koe’uhi na’e pehē ‘oku fokotu’u pea pou pou.

'Eiki Sea Le’ole’o : ‘Ikai na’e fokotu’u mai ia pea pou pou pea u pehē atu au ke lau...

'Eiki Palēmia Le’ole’o : Ko ia Sea ko e angamaheni pē ia ko e fakama'ala'ala atu pē pea u fokotu’u ...

<008>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Palēmia Le’ole’o: ...atu pea fai leva ‘a e lau ‘uluaki.

'Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia pē ia ...

'Eiki Palēmia Le’ole’o: Mālō Sea.

'Eiki Sea Le’ole’o: Lau ange ko ē Kalake.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2023

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Konisitūtone ‘o Tonga. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e kupu 23, 63 mo e 65 ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga.

‘Oku tu’utu’uni he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē,

Kupu 1, Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea. Kupu (1) ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 1 ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2023.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga ko eni Fakatonutonu Fika 1 ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2023 kātaki fakahā ‘aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei. ‘Oku loto ki ai e toko 9.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 7.

Tukuhifo ki he Komiti Lao e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2023

'Eiki Sea Le'ole'o: ‘Io tali e lau ‘uluaki ka ko ‘etau Tu’utu’uni tukuhifo ki he Komiti Lao. 5.2 ‘e Palēmia Le’ole’o.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē mu’a 'Eiki Sea ko hono ‘uhinga pē ko e ngaahi lao ‘e tolu ko eni ‘o e liliu Konisitūtone na’e toki lau ‘oku me’a mai e Feitu'u na ke tukuhifo ki he Komiti Lao Sea ko ‘eku fakahoko atu pē ‘a’aku pē ‘e lava ke fakakaungā hono tuku atu ki tu’a ki he *public consultation* he ko e Konisitūtone Sea. Mahu’inga ke mea’i he kakai ‘o e fonua ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku na’a lava ke fakakau atu ke fakapapau’i he ē ke mea’i pē he kakai ‘o e fonua Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: *Ke public consultation?*

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: ‘A eni na’e toki ‘osi lau?

Mateni Tapueluelu: Ko ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mahalo ko e me’a ia ‘a e komiti’Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko e ‘uhinga ke ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Mahalo ko ‘ene ‘alu pē ki he komiti pea nau tu’utu’uni leva nautolu.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Komiti Lao ke nau toki tu’utu’uni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ia ki he *consultation* ‘a ia ‘oku ‘asi pē he’etau Tu’utu’uni ē.

Mateni Tapueluelu: ‘Io Sea mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘etau Tu’utu’uni lau tu’o ua ‘osi ko ia pea toki fai leva e kole ko eni ‘o e fokotu’u ke tukuhifo ‘Eiki Sea. Te’eki ke lau tu’o ua.

Mateni Tapueluelu: Ko e ...

Lord Tu’ilakepa: ‘Ai ke lau tu’o ua pea tau toki fai leva e kole ko ena ‘oku fai he Feitu’u na.

Fakama’ala’ala he founga ngāue ‘a e Fale ‘i ha fakahū mai ha Lao Fakaangaanga

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kātaki pē ‘Eiki Nōpele ta ma’u tatau ‘i he me’a ka kuo liliu e Tu’utu’uni ia ko e Tu’utu’uni Ngāue eni ‘oku ou lolotonga ‘alu atu ai. Ko e ‘uluaki fakahū mai ha lao, Lau ‘uluaki pē pāloti tuku ki he komiti. Ko e Tu’utu’uni tohi motu’a mai ha tohi motu’a ke ka ‘oku ‘osi liliu ka na’a ta ma’u tatau taua he me’a ko ena.

Lord Tu’ilakepa: Sai pē Sea sai pē ke ‘omai he ‘oku mahu’inga pē ke tau ma’u tatau mo e Feitu’u na. Ka ko u kei ma’u pē au ia he ko e taimi ko ē te tau pāloti ai pea tu’u hake leva ha taha he kau Mēmipa ‘o fokotu’u atu pea ‘oku ‘i ai mo e kupu ai ‘uluaki mo e ua ‘oku ‘ave ki he fai ha *public consultation* ‘o hangē ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kai kehe ka ko e Tu’utu’uni pē eni Fakafofonga Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: ‘Io ‘omai ange ‘ū Tohi Tu’utu’uni ‘e ongo tamaiki ko eni.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e lau ‘uluaki pea ‘oku tali pea tu’utu’uni leva e ‘Eiki Sea hangatonu pē tu’utu’uni hangatonu pē ‘Eiki Sea ia ke tukuhifo ki ha komiti ko e hā e komiti ‘oku fiema’u he ‘Eiki Sea.

Lord Tu’ilakepa: ‘O mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ‘osi tohi ia he Tu’utu’uni. Pea toki ‘omai leva ia mei he lipooti mai he Komiti Lao pea toki lau tu’o ua pea toki fai ko ē hono kole ke tukuhifo. Ko e Tu’utu’uni pē ia pea na’a tau ‘osi fononga mai pē ai na’a mou ‘osi mea’i pē ‘e moutolu ko e lau ‘etau ‘ū laō pea tukuhifo leva he ‘Eiki Sea Fale Alea hangatonu pē mei he Sea Fale Alea ki he komiti.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ke u toe ki’i fehu’i atu pē koe’uhí ‘oku ‘ikai ko e me’a ia na’e fai mai ko ē he lele ko ē he ta’u kuo ‘osi. Ko e ta’u kuo ‘osi na’a tau tukuhifo ‘uluaki tukuhifo ki he Komiti Kakato pea ka toki pehē he Komiti Kakato toki ‘ave ki he komiti pea toki ‘ave. ‘Oku mahu’inga ia Sea ke tukuhifo ki ai ke fai ha’atau ha’atau talatalaifale ‘i he ngaahi me’a ko eni pea toki ‘ave ia ki he komiti pea toki fakafoki mai mei ai. Ka ko e anga ia ‘eku ma’u he ta’u kuo ‘osi Sea na’e ‘osi e lau hono ua pea fokotu’u ke tukuhifo ia ki he Komiti Kakato. Ka ko u tui ko e lao ia ko eni ‘oku fekau’aki hangatonu mo e Konisitūtone pea fekau’aki hangatonu mo e mahu’inga ko e fili pea ‘oku totonu pē ke tau ki’i talanoa ki ai ke fakasisi ke ‘ilo he kakaí ko e hā e kakano ‘o e me’a ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Pule’anga. Pea ‘osi pea toki ‘ave ia ki he komiti pea ‘ave ai kapau ‘oku iku ki he ‘ave ki he ki he talatalanoa mo e kakai pea ‘ave ki ai...

<009>

Taimi: 1555 -1600

Taniela Fusimalohi: ... Ka ko 'etau pehē ko ē ke hangatonu ia mei heni ki he komiti. Kuo fakalongolongo e fo'i hala 'o e fokotu'utu'u ko ení. Ka 'oku totonu nai ke tau 'ave pe mu'a ki he Komiti Kakató, fai ha'atau ki'i talanoa ki ai, 'osi ko iá pea toki tuku ia ki he komiti ke fai hono fatongiá pea toki fakafoki mai ki he komiti kakato. Pea toki mei ai ia ke 'ave ia ki hono tali 'e Fale Alea, 'ave ki he

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakafofonga, ko e kole atu pe, ko e Feitu'u na 'oku Sea he Komiti Laó he 'ikai ke fai'aki ho'o ma'ú 'e fai'aki e me'a 'oku tohi. Kapau na'e 'i ai ha'o ma'u na'e kolosi pehē hifo ha lao, 'oku fa'a, na'e fokotu'u. Ke ke manatu'i na'e fokotu'u hake ia heni pe ko e ke 'oua 'e toe 'ave ki ha fo'i tu'utu'uni ko iá he ko e 'ave ko eni ki he tu'utu'uni 'oku 'oange mo e taimi, uike 'e 2. Pea kapau 'oku tu'utu'uni 'e he Komiti Lao ke *consultation* mo e kakaí 'oku fai katoa ai.

Ka ko u kole atu pe ko e me'a eni 'oku tohi he tu'utu'uni pea kapau 'oku ke pehē ke liliu ko e Sea koe Komiti Lao pea fokotu'u mai ke liliu e kupu e tu'utu'uni 'oku lau 'uluaki ko ē pea hanga 'e he Seá 'o tuku ki he komiti. Kae 'oku mahalo kapau na'a ke ma'u 'e ko e na'e 'i ai ha fo'i me'a pehē na'e 'ikai ke tohi ia. Mahalo ko e fo'i kolosi hifo pe ia ka ko e me'a eni 'oku tohi Fakafofonga.

Ko e lau 'uluaki pea tuku ki he komiti pea toki fakahu mai 'e he komiti, angamaheni ko ē 'oku tau lau 'o toki tipeiti'i leva ia ko eni heni 'o tau tuku hifo 'o komiti kakato 'o tipeiti ai pe ai. Pea kapau, ne 'i ai e 'u lao 'e ni'ihī fakahū mai ko eni pea tau toe fakafoki ke nau toe o 'o vakai'i. Ka ko e mahalo na'e fetō'aki ho ma'ú ka ko e me'a eni 'oku tohi Fakafofonga kataki. 5.2 Palēmia Le'ole'o.

Lao Fakaangaanga Fika 17/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu)(Fika 1) ki he Fili Fale Alea 2023

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'u na Sea, ko e fakatonutonu fika 2 ki he Fili Fale Alea 2023. Ko e fakatonutonu pe 'a e kupu 9 mo e fakatonutonu e tēpile ko ia ko ē 'a e Kanititeti Sea. 'A ia ko e tamate'i pe 'i he kupu 9 ko e tamate'i pe kupu (4). Ko e fetongi fika pe kae 'unu hake e 5 'o 4 pea kupu (6) ke 'alu hake ia 'o kupu (5). Ko e fakatonutonu hokó ko e fakatonutonu pe e foomú he tepile ko ia 'o e tefito'i laó. 'A ia ko hono tamate'i 'a e palakalafi v pea fakafika fo'ou 'a e palakalafi c ko e palakalafi b. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, sai pe ia 'Eiki Palēmia he 'oku maau pe naunau ia e Hou'eiki. Ka 'oku mou mea'i foki 'oku fakamafola 'etau me'á. Ko e 'alu hake 'a e 5 ki he 6 mo e fetongi e 'ū me'á, 'o fetongi ia 'o fēfē he si'i me'a mai e kakaí. Kapau 'oku faingofua pe ke 'omai, 'alu hake e kupu ko ē 'oku fetongi ko e 'uhingá he na'e tu'u ai e fiha. Ko e hā hono 'uhingá pea, ka tau toki, mou mea'i pe Hou'eiki he 'oku maau pe 'enau naunau ka na'e te'eki ai ke nau lau. Kaihehe ka ko ena 'oku mea'i pe 'e he Houe'iki. 'E ma'u pe 'Eiki Palēmia ko e ki'i fetongi e Kupú ko e 'uhingá na'e tu'u e kupu ko ē pea 'oku tamate'i ia kae

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mahalo 'e lava ke 'omai 'auhu Sea

'Eiki Sea Le'ole'o: Ok, sai ko ena, 'oku mou mea'i pe 'e moutolu ka ko 'eku 'uhinga pe 'aku ia 'oku mahino pe 'oku maau pe me'a ia e Hou'eiki. Ka tau hoko atu tautolu, ka 'oku

mahu'inga pe ke fakama'ala'ala mai e ngaahi laó ka 'oku fetongi ha kupu. Ko e kupu motu'á na'e pehē ka 'oku fetongi'aki ia 'a ē pe 'oku tamate'i ia na'e tu'u 'o pehē. Ka ko ē ke mahino pe kaikehe

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia Sea

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, ko ē kuo lava. Lau 'uluaki

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Fili Fale Aleá 2023

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Fili Fale Aleá 2023.

Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu 'a e kupu 9 mo e tēpile 'o e Lao ki he Fili Fale Aleá.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

(1) Hingoa nounou mo e 'uhinga'i lea

(i) 'E ui 'a e Laó ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 1 ki he Fili Fale Alea 2023

'Eiki Sea Le'ole'o: Kātaki ko ia 'oku loto ke tali 'a e lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga Fika 17/2023. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Fili Fale Alea 2023 kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, loto ki ai e toko 9

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku 'ikai loto ki ai kātaki fakahā 'aki e hiki hono nima

Kalake Tepile: 'Oku 'ikai ke loto ki ai 'a Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke ...

<010>

Taimi: 1600-1605

Kalake Tēpile: ... Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Ikai ke loto ki ai e toko 7 'Eiki Sea.

Tukuhifo ki he Komiti Lao 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Fili Fale Alea 2023

'Eiki Sea Le'ole'o: Tali e lau 'uluakí tukuhifo mo e fakatonutonu ko iá ki he Komiti Laó. 5.3 'Eiki Palēmia Le'ole'o.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga Fika 18/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) 'o e Fakamaau'anga Lahi 2023

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Ko e lao eni fekau'aki eni mo e taimi 'oku 'i ai ha kaungā faka'iloa tokolahi 'Eiki Sea pea 'e 'i he taimi pē 'e fili ai ha tokotaha ia ke sula pea fa'a fili kehe 'a e toengá ia ta'esula mo me'a. Pea 'oku hoko leva ai e fepakipaki e ngaahi tu'utu'uni ia 'i he taimi lahi. 'A ia 'oku kehe e tu'utu'uni ia ki he kau ta'esulá pea kehe e tu'utu'uni mo e me'a. Ka ko e feinga eni ke taha pē, ko 'ene 'i ai pē ha taha he fili ki he sulá pau ke sula kotoa leva 'a e toengá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ane uesia heni he kupu 99 ko ia 'o e Konisitūtoné 'Eiki Sea. Fokotu'u atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Kalake, lau 'uluaki.

Lao Fakaangaanga Fika 18/2023: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) 'o e Fakamaau'anga Lahi 2023

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) 'O E FAKAMAAU'ANGA LAHI 2023

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU 'A E KUPU 14 MO E 15 'O E LAO 'O E FAKAMAAU'ANGA LAHI

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

1 Hingoa Nounou mo e 'Uhinga'i lea

(1) 'E ui 'a e Laó ni ko e Lao (Fakatonutonu) 'o e Fakamaau'anga Lahi 2023.

'Eiki Sea Le'ole'o: Lao Fakaangaanga Fika 18/2023, ko e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) Fakamaau'anga Lahi 2023. Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluakí kātaki fakahā hake hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei. Loto ki ai e toko 8.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai kātaki fakahā hake hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Vātau Mefi Hui. 'Ikai ke loto ki ai e toko 5 'Eiki Sea.

Tukuhifo ki he Komiti Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) 'o e Fakamaau'anga Lahi 2023

'Eiki Sea Le'ole'o: Tali e lau 'uluakí. Tukuhifo mo e lao ko iá ki he Komiti Laó.

Fika 6 'o e 'asenitá ko e Ngaahi Tu'utu'uni ia. 'A ia ko e 6.1, 'e 'Eiki Palēmia Le'ole'o ko e ngaahi Tu'utu'uni ko ení ko e Minisitā Toutai 'oku 'ikai heni. Ko e Tute 'Ekisia 'e ua 'e, ko e tute 'ekisia mo e pa'anga mālōlō mahalo ko e Minisitā Pa'angá. 'Oku hoko atu pē pe 'oku tali pē kia nautolu? Tute 'ekisia 'e ua mo e pa'anga mālōlō. Mahino pē foki 'oku lolotonga ngaue'aki pē 'ū Tu'utu'uni ko ení ka ko hono, pe te mou ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sai pē tapu mo e Feitu'u na Sea. Sai pē 'oku 'i ai pē pe kau Le'ole'o 'e lava pē 'o ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Pe'i fakamatala mai 'a e 6.1.

'Eiki Minisitā Toutai Le'ole'o: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eikí. 'Eiki Sea ko e motu'á ni 'oku Le'ole'o he potungāue ko iá pea na'e toki folau atu pē 'a e 'Eiki Minisitā. Ko e kole pē Sea ke lau 'uluaki mai pē mu'a. Ko e ngaahi fakalelei pē eni ia ki he tuté, ki he tute 'ekisiá he 'oku mahino pē 'e tukuhifo ki he Komiti Laó, 'oku fai ai hono, ka ko e kolé pe 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e Ngaahi Tu'utu'uni 'oku 'ikai ke kau ia he tukuhifo ke lau 'uluakí. Ko e Tu'utu'uni ko 'eku lau 'uluaki, pālōti, lau ua, pālōti, lau tolu, pālōti.

'Eiki Minisitā Toutai Le'ole'o: Kātaki Sea ko u, nau pehē au 'oku 'i he ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ka 'oku tukukehe ka kole ha taha he lau uá ke tukuhifo.

'Eiki Minisitā Toutai Le'ole'o: Kole pē 'Eiki Sea ke, pe lava pē ke tukuhifo ki he Komiti Kakató 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Lau 'uluaki.

Kalake Tēpile: NGAAHI TU'UTU'UNI (FAKATONUTONU) KI HE ...

<002>

Taimi: 1605-1610

Kalake Tēpile: ...

Toutai, Ngaahi Kolo Matātahi, 2023

Lao ki hono Pule'i 'o e Toutai

'I hono ngāue'aki 'a e mafai kuo foaki 'i he kupu 15 (1) mo e kupu101 (1) (2) (b) 'o e Lao ki he Pule'i 'o e Toutai. 'Oku fa'u ai 'e he Minisitā 'oku ne tokangaekina 'a e Toutai 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni-

1. Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'I LEA

- 1) 'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni ko e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai, Ngaahi Kolo Matātahi 2023.

Tu'utu'uni Fika 1/2024, Tu'utu'uni ia ke fakatonutonu ki he Toutai, ngaahi kolo matātahi, 2023.

'Eiki Sea Le'ole'o: Tu'utu'uni Fika 1/2024, Tu'utu'uni ia ke fakatonutonu ki he Toutai, Ngaahi Kolo Matātahi, 2023.

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'u na Sea kau fakafofonga'i atu pē 'a e ngaahi Tu'utu'uni fakatonutonu ko eni. Ko e maau eni 'a e fakataha 'a e ngaahi kōsilio fakakolo, pea 'oku fai ai hono vahe 'o e ngaahi mape 'o e ngaahi sone fakamatātahi, pea ko 'ene fokotu'u mai eni 'a e vahevahe tatau, 'a e lotu tatau 'a e ngaahi kōsilio mo e ngaahi feitu'u 'o e kolo. Ko 'ene fokotu'u mai 'eni 'a e ngaahi fika ke tali 'a e ngaahi tu'utu'uni ke fai ai hano malu'i 'o fakatatau ki he ngaahi kōsilio mo e Tu'utu'uni 'o fakangatangata 'i he Tu'utu'uni 'a e toutai, mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia hangē pē na'a ku lave atu ki ai ko e Fakatonutonu ki he Toutai, Ngaahi Kolo Matātahi 2023, ko ia 'oku lotu ke tali hono lau 'uluaki, kātaki 'o fakahā 'aki 'a e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku lotu ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Māteni Tapueluelu, *fakafoki mai 'a e pāloti ko ia 'Eiki Sea.* 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, pea mo e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'oku lotu ki ai 'a e toko 12 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku 'ikai ke lotu ki ai, kātaki 'o fakahā 'aki 'a e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke lotu ki ai'a Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, 'ikai ke lotu ki ai 'a e toko ua.

'Eiki Sea Le'ole'o: Lau tu'o 2.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, ko 'ene 'osi pē lau tu'o 2, pea, kae 'ai ke pāloti'i pea toki kole ke tukuhifo. 'Ikai hangē pē na'a ku lave ki ai 'anenai ko e 'u Tu'utu'uni Fale Alea, 'e hokohoko atu pē lau ia 'o tukuhifo ki he Komiti Kakato. 'Oku 'ikai ke, Ko e 'u Lao Fakaangaanga pē 'oku tukuhifo hangatonu pē lau 'uluaki ki he.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ka ko e lau tu'o 2, lau tu'o 2? 'osi lau tu'o 2?

Kalake Tēpile: Te'eki ai. Te'eki ai ke lau tu'o 2.

Tokanga ki he kupu 130 Tohi Tu'utu'uni

Lord Tu'ilakepa: Ke fakamolemole pē Sea, ki'i fakatonutonu mai au hē, pē 'oku tonu nai 'eku ma'u pē 'oku hala. Ko e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai, ko e kupu 'o e 130 ko e Lao

Fakaangaanga 'Io, 'oku pau ke hanga 'e he Sea 'o lau 'uluaki, pea ko e lau 'uluaki ko ia, **kuo pau ke hanga 'e he 'Eiki Sea 'o fai ha fakahā lotu ki he lau 'uluaki 'o e Lao Fakaangaanga 'i he Fale 'o 'ikai ha fakatonutonu ke fai ki ai ha alea.**

Mahino pē 'Eiki Sea, kapau 'oku 'ikai tali 'e he Fale 'a e lau 'uluaki, kuo pau ke lau 'o 'ikai tali 'a e Lao Fakaangaanga, pea 'ikai ke toe hoko atu ia 'i he Fale. Mahino pē mo ia.

Ko e kupu ko eni ko eni 131 'o kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u mei he kau Fakafofonga 'o e Kakai tēpile ko ē mo e tēpile ko eni, pea 'oku toki 'i he fatongia leva 'o e Sea, ke faitu'utu'uni ke 'ave ki he komiti, pea ki he komiti ke fai honau fatongia pea fakamā'opo'opo 'a e līpooti pea fakafoki mai ki he Fale ni.

Sea ki'i fakatonutonu mai au 'oku 'ikai ke 'i ai ha Tu'utu'uni ia hangatonu 'a e Feitu'u na 'e 'osi pē lau 'uluaki pea 'ave ki he komiti, 'oku 'ikai ke 'asi ia heni Kalake fakamolemole, ko e kupu hono 133, 'io ko e mafai 'o e Sea ke lau tu'o 2, tonu 'aupito 'aupito pē mo ia ia. Ko e 'ai pē Sea ke ke fakatonutonu mai hangē ko ho'o me'a mai, ko e 'osi pē 'uluaki pea tu'utu'uni leva 'a e Feitu'u na ke 'ave ki he koniti, fakamolemole ki he 'eku ma'u 'a'aku 'oku 'ikai ko ia ia.

Tukukehe 'o kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u mai kau Fakafofonga hangē ko e fokotu'u na'e 'omai ko ē 'e he Fakafofonga Tongatapu 4, 'io, tau ta'ofi leva 'a e Falé 'o fakatatau pea mo e kupu 131 kuo pau ke 'ave 'a e lao ko ia ki he komiti pea hoko atu leva ki hano *consultation* ki he kakai. Ka 'oku 'i ai ...

<005>

Taimi: 1610-1615

Lord Tu'ilakepa: ..'I ai e fo'i lao 'e ua 'oku 'ikai ke ngofua ke kaunga ki ai ha Mēmipa, ko e kau Fakafofonga e Kakai ko e Lao e 'Esitimetri mo ha Lao fakavavevave 'oku fakamo'oni mai he Palēmia Le'ole'o Sea he Palēmia 'o e 'aho fo'i me'a pē ia 'oku fakangofua mai, ka ke ki'i fakatonutonu mai e motu'a ni na'a 'oku hala pē ka ko u kole ki he Kalake.

Fakama'ala'a 'Eiki Sea Le'ole'o 'oku fakalao pe 'ene ngāue'aki founa pālōti fakatatau ki he kupu 132(2)

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io sai pē kapau ko e tu'u ena 'a e Tu'utu'uni, ka ko e me'a pē ia na'e talamai he'eku faka'uhinga e Tu'utu'uni manatu'i foki 'ikai toe 'i he fu'u fatongia ni 'ikai ke u fu'u lau 'e au e Tohi Tu'utu'uni. Ka ko u lau ko e mei ta'u eni 'e ua ko 'etau 'alu eni ke ta'u tolu e teemi ko eni mo hono ngāue'aki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea e me'a ko ia pea mahino pē ia kia moutolu pea u toki ngāue'aki 'e au ia pea ta'emahino ia kia moutolu, ka ko ena ko e faka'uhinga pē ena kuo 'omai.

Lord Tu'ilakepa: Sea sai pe Sea hoko atu e Feitu'u na ia ka ko u fakatokanga'i pē hangē ko ho'o me'a Konisitūtone pea mo e Lao 'etau Tu'utu'uni ka ko e anga pē ia hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai ko e anga pē ia faka'uhinga e motu'a ni 'Eiki Sea ka ko u fakafoki atu pē ki he Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea kole pē mu'a ke 'omai ha'aku faingamālie. Ko e me'a ko ena 'oku 'ohake he Fakafofonga Nōpele Vava'u 'oku mahu'inga, he ko e 'uhingá ko

e fiema’u faka-Konisitūtone ia Sea ko e fakalea ko ē Konisitūtone ka ‘i ai ha Lao fokotu’u pē ko ha tohi tangi kuo pau ke mou muimui ki he *Rules and Procedures*. ‘Oku ou hoha’a he kuo tau kamata hala pē. ‘E lava ke lau ‘oku maumau ‘a e ‘ikai ke tau muimui.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hā e me’a ‘oku hala, ‘a e me’a ko ē na’e ‘ai mai he ‘Eiki Nōpele. Mou me’a mai ki he *screen* ko ena ‘oku ‘asi e kupu ai, he ko u tui ko e faka’uhinga pē ia ‘a e ‘Eiki Nōpele, ka ‘oku tonu pē me’a ia na’a ku talaatu.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko e ‘uhinga ‘eku lave au ki he kupu si’i ua e kupu 62 ‘oku ‘osi talamai ke tau muimui. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai he ‘Eiki Nōpele mei Vava’u ‘oku mo’oni ia. ‘Oku ‘ikai ke tau muimui tautolu ki he Tohi Tu’utu’uni pea ‘oku ‘i he’ene pehē ‘oku tau maumau’i leva ‘etautolu ‘a e *requirement* ‘a e Konisitūtone.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ikai ko e faka’uhinga. Ko e hā koā e me’a ‘oku ‘ikai ke muimui ki he Tu’utu’uni ko e hā e me’a’ oku ‘ikai ke ...kupu fē ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Sea ka u ki’i ‘ai ke mahino ke mea’i he Fakaafongia Fika 7. Ko e kupu ko ē ‘oku ‘omai he Feitu’u na “Kuo pau ki he ‘Eiki Sea ke ne fakahū atu ‘a e Lao Fakaangaanga ki he Komiti Fekau’aki ke fakafatongia’aki ‘a hono sivi’i ‘a e taumu’a pea mo e fakamā’opo’opo ‘a e Lao ko ē ‘a ē ‘oku fakahū mai ki he Fale ni”

Paula Piveni Piukala: ‘UHINGA IA HONO LAU TU’O UA.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku ‘uhinga au ia Fakaafongia ‘o kapau ko ha fokotu’u, lolotonga ko ē ‘osi e lau ‘uluaki pea kapau he ‘ikai mahino ‘ikai ke tali ia he ‘ikai ke toe hoko atu e pālōti ia. ‘I he fatongia ko ē Sea hūfanga pē he fakatapu ‘e pau leva ke ‘unu ia ki he fika 2 ‘o pālōti ua. Tukukehe ‘o kapau ‘oku fokotu’u mai mei he kakai ‘o e fonuá mou me’a hifo ki he Kupu 131 ko e fokotu’u mei he kakai ‘o e fonua. “ ‘E ‘ikai ke ngāue ‘a e Fale ki he Lao” ‘a e Lao ko eni ko ē na’e kole ko ē ‘e he Fakaafongia ke ‘ave ke fai ha ki’i *consultation* ki he kakai ko u poupu ki ai ‘io ‘oku ‘i he kupu ia ko ē. Ko e fatongia ia ‘o tautolu ‘i he anga ‘eku ma’u, ‘ikai ko ha fatongia ia e ‘Eiki Sea.

Ko e toki fakafatongia e Sea ia ke ne ‘ave ki he komiti ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni pea fekau e komiti ke nau fa’u ‘enau me’a ‘o lipooti mai kia tautolu he Fale, tukukehe ‘a e ongo fo’i Lao ko ē ‘e ua ‘oku ‘ikai ke ngofua ke tau kau ai. Ko e Lao e ‘Esitimetri ko e Lao Fakaangaanga fakamo’oni mai he Palēmia ko e Lao Fakavavevave ‘i he anga ia ‘eku faka’uhinga. Ko e kupu 130 “ ‘Io fatongia ia ‘o e Sea kupu 133 ‘io ko e fatongia ia ‘o e Sea. Ko e kupu 132 mo e 131 mo e kupu ia felāve’i mo ‘etau fokotu’u ko ē ‘o hangē ko e fokotu’u na’e ‘ai he Fakaafongia ka kuo pau ke fai leva ‘e he Sea ‘ene fatongia fakatatau mo e me’a ko ia ‘oku ‘uhinga ki ai mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ko e kupu 131 (2) pē eni ‘oku mai ‘a e Tu’utu’uni ko eni ‘a ia na’e ‘asi mai ko ē “**Kuo pau ki he ‘Eiki Sea ke fakahū atu e Lao Fakaangaanga ki he komiti fekau’aki mo e fatongia’aki ‘a hono sivi’i.**” Kaikehe ko e Tu’utu’uni pē ‘e Hou’eiki, ka ko e hā e me’a ‘oku mou fiema’u, ‘oku ‘i ai ha tokotaha ia na’e hala ‘eku tukuhifo ‘e au ke lau ‘uluaki ki he Komiti Lao mou loto moutolu ia ke tuku pē heni ko e ‘uhinga kae lava pē ke tau ...

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia lau pē lau ‘uluaki ia ka ko e fo’i me’a ia ‘oku ta’emahino kiate au. Me’a mai e Feitu’u na ‘o tu’utu’uni ko e lao kotoa pē ‘osi pē pea ‘ave

hangatonu ki he ..'osi pē lau 'uluaki ia 'i he anga 'eku faka'uhinga pea hoko atu leva e Feitu'u na ia ki he lau tu'o ua. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'a e Sea ia ke ne tu'utu'uni mai ke 'ave ki he komiti, tukukehe 'o kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u mei he kakai 'a ē 'oku lave ki ai 'a e Kupu 131 'a eni na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4 ke 'ave mu'a pea fai ha *consultation* ki he kakai pea lipooti. Pea 'oku 'i he fatongia leva 'o e Sea ke tu'utu'uni ki he komiti.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko 'etau faka'uhinga pē eni 'a e Tu'utu'uni, ka ko ē 'oku ...

<007>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Sea Le'ole'o : ... me'a pē 'oku na'e me'á, loto ko ē ke toe fakafoki pē 'etau me'á toe tuku pē tau lau tu'o 2?

Lord Tu'ilakepa : Sea ko e anga motu'á pē ia. Lau 'uluaki lau tu'o 2 pea tau hoko atu.

'Eiki Sea Le'ole'o : Ko e 'uhingá he ko e faka'uhingá ia pea ko e taimi, me'a ko ē na'a ku tukuhifo 'akí 131 (2) 'oku toe fakalao pē mo ia 'a e me'a ko ena...

Lord Tu'ilakepa : Ko e kongá ko iá Sea he'eku ma'ú hangē pē ko e me'a na'a ku lave ki aí ko e kongá ia 'a e tēpile ko ē mo e tēpile ko ení.

Māteni Tapueluelu : Sea fakamolemole pē ka u ki'i, kātaki pē Feitu'ú na Sea. Ko e ma'u 'a e motu'a ni tatau pea mo e 'Eiki Nōpelé. Ko e, na'a ku tali au ke lau tu'o 2 kau toki fokoutua hake, ka ko e 'uhingá ko e me'a mai 'a e Feitu'ú na ke 'ave ki he Komiti, pea u fokoutua hake 'o kole atu ko ē ke kau 'a e *public consultation* ke u *wait* pē ki ai. 'A ia na'a ku tali au ke lau tu'o 2 Sea kau toki fokoutua hake.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a ia he faka'uhinga'i 'etau tu'utu'uni ko e me'a ko ē he ko moutolu Hou'eiki Mēmipá 'oku fiema'u ke mou fiemālie ki he me'a he ko e founga ngāue pē ia. Pē 'e lau 'uluaki pē lau 2 ki he motu'a ni. Ka ko eni te tau fakatonutonu fakatonutonu pē 'etau.. Ka 'i he ma'u 'a'akú ko u manatu'i lelei pē 'e au taimi 'oku ou fokoutua ai hē. 'I he ngaahi, ko e tu'o fiha eni hono lau 'uluaki e 'u lao mo e me'a atu 'a e 'Eiki Sea ko eni 'Eiki Sea totonu ko ē Fale Aleá. 'Osi pē lau 'uluaki, Komiti hā tuku ia ki he Komiti hā tuku ki he Komiti Totonu, tuku ki he Komiti Lao tuku ki he... Ka ko eni ia kuo tau faka'uhinga'i ka ko 'eku 'uhingá kuo pau pē ke mou fiemālie. Kapau 'e lau 'uluaki pea tukuhifo pē lau 2 pē toe. Ka ko eni tu'u mai pē Kalake 'o talamai ko e tonú pē eni 'oku mau tu'u atu ai Hou'eiki.

Paula Piveni Piukala : Ko ia 'e Sea 'oku ou pou pou atu ki ai. Ko hono lau ko ē fakapālangi 'oku tonu 'a e fakahoko fatongia 'a e Feitu'ú na.

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō mu'a ke ke pou pou mai ki he fo'i faka'uhinga ko iá loea. 'Ikai ko e tukuhua pē ia, ka tau 'ai mu'a 'a e 'ū me'a ko eni. Ka ko 'eku 'uhingá ko e Tu'utu'uni ia 'u *Regulation*, 'oku 'ikai ke tatau ia mo e 'u lao 'a eni ko ē 'e lau 'uluaki pē ia pea lau 2 pea toki loto ha taha ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō pea tukuhifo. Ko e Lao Fakaangaanga pē, kae lau 2 ē *Regulation*. Hou'eiki ko 'etau taimi ē ka 'oku toe si'i pē hono lau 'o e ki'i la'i me'a ko ē ka 'oku sai pē ia tau toloi kitautolu ki 'apongipongi 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a te tau fakavavevave ki ai.

Tau toki hoko atu 'apongipongi mo tau feinga pē ke tau femahino.. Manatu'i ko moutolu 'oku fiema'u ke mou fiemālé he ko e Hou'eiki Mēmipa 'oku mou fai eni. Pea ko e faka'uhinga'i

holo 'etau tu'utu'uni kuo pau pē ke 'i ai e me'a te tau, ka he 'ikai ke pehē ke tu'usi ke hanga 'e he tu'utu'uni ia 'o tu'usi ha totonu ke tau tipeiti'i ha me'a. Ko 'etau feinga pē eni ke tau peesi taha 'i he tu'utu'uni ka kuo pau ke fakalelei'i e tu'utu'uni ia kuo pau ke tau feloto.. fiemālie moutolu ke tipeiti'i ha me'a. Ka mou toki feinga pē Kalake ke 'ai ha taimi ke toe fakalea ange 'etau me'á ke mahino ange. Ka ko hono mo'oní 'ona ia 'oku tatau pē ia kiate au pē ko e hā e faka'uhinga ka kuo pau ke 'ave ki he Komiti Laó pea kapau 'oku lotu ki ai, pea ko e ngaahi halanga pē ia 'oku fakapotopoto. Kae kehe, tau toki hoko atu mu'a Hou'eiki. Ko u 'ilo pē mou ongosia tau ki'i lele mai ko ení ka tau toki hoko atu 'apongipongi. Ko ia toloi e Fale Aleá ki he taimi 10:00 'apongipongi.

Kelesi

Kelesi – Tutuku.

<008>